

ԿՈՐԻԻՆԻ ԶԵՌԱԳՐԻ ԽԱԽՏՈՒԱԾ ԹՂԹԻ ՍՏԵՂԾԱԾ ՇՓՈԹԸ ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

(Շար. տե'ս «Բազմավեպ» 1989, թիւ 1-4, էջ 116-148)

Իսկ հիմա պարզենք, թէ երբ է տեղի ունեցել այս անմեղ թիւրիմացութիւնը եւ ծնունդ տուել այլ թիւրիմացութիւնների, որոնք մատենագրութեան մէջ շարունակուել են դարերով եւ իրենց վրայ դամբել բանասիրութեան ուշադրութիւնը: Մատենագրական այն բոլոր երկերը, որոնց մէջ անդրադառնում են Դանիէլեան գրերին, նրանց աղբիւրը խախտուած բնագիրն է: Բանն այն է որ, ինչպէս համոզուեցինք, Կորինի ինքնագրում Դանիէլեան գրերը բացայայտուել են որպէս կեղծիք, հայոց լեզուի համար յարմարեցրած, պակասաւոր նշանագրեր: Նոյնիսկ յայտնի է եղել այդ կեղծիքի աղբիւրը: Ինչպէս նշում է Խորենացին, դրանց աղբիւրը գործածութիւնից դուրս եկած հին յունական գրերն են:

Թիւրիմացութեան հետեւանքները սկիզբ են առնում հինգերորդ դարից: Ղազար Փարպեցին Մաշտոցի գործունէութիւնը եւ Հայոց գրերի գիտը ցոյց տալու համար, հետեւում է Կորինին (եւ խոստովանում է, որ հետեւում է Կորինին) մինչեւ Դանիէլեան գրերը Հայաստան բերելը: ..

«Իսկ արքայն Հայոց սուրբ կաթողիկոսաւն Սահակաւ եւ երանելեաւն Մաշտոցիւ ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէ՝ ուրախ լինէին»: Յաջորդ «Ապա առեալ» հատուածը օգտագործում է իւրովի: Եթէ այդ հատուածը չլինէր, Փարպեցին պէտք է նշէր Դանիէլեան գրերի անբաւարարութիւնը, ուրիշ դպրութիւնից քաղուած լինելն ու Վռամչապուհ Թադաւորի Սահակ կաթողիկոսի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի կրկին նոյն մտահոգութեան անցնելը: Սակայն Փարպեցին շարունակում է. «Եւ այսպէս դիպեալ գիտի նշանագրացն՝ ձեռն ի գործ արկանէր երանելին Մաշտոց, յերկրելով զնա Սուրբ Հայրա-

պետին Հայոց Սահակայ, դիւրահնար ճանապարհ ցուցանելով կարգադրութեան գրեհնոյս եւ հեգենային ուղղաձայնութեան, տալով նմա օգնականս եւ այլ արս բանիրունս եւ մտացիս ի քահանայիցն Հայոց... Որոց օգնելովն զօրէր երանելին Մաշտոց, հանդիպեցուցանէր զհայերէն աթուփայան ըստ կարգման սիղովբայիցն Յունաց, ստէպ հարցմամբ եւ ուսանելով ի սուրբ կաթողիկոսէն Սահակայ զաթուփայիցն զաղափար, ըստ անսայթաքութեան յունին: Վասն զի ոչ լինէին բաւական ի վճարել անսխալ ուղղակի, առանց առաջնորդելոյ նոցա սրբոյն հայրապետին Սահակաւ... Կարգեալ այնուհետեւ... զգիր գրեհնոյն հայերէնի եւ հելենացին ուղղեալ յօրինուածս՝ ցանկային կարգել դպրոցս եւ ուսուցանել բազմութիւն մանկտոյ...»¹:

Փաստօրէն, ըստ Փարպեցու, Դանիէլեան գրեբը Սահակ Պարթեւի գործունեայ մասնակցութեամբ դառնում են հայերէն գրեբ՝ յարմարեցուած հելլենական կարգին:

Փարպեցու ձեռքի տակ Կորիւնի բնագիրն արդէն խախտուած էր:

Ն. Ակիւնեանը նկատում է, որ «այս փոփոխութիւնը («թղթերու ետեւառաջութիւնը» – Ա. Մ.) տեղի ունեցած է Կորիւնի մօտ շատ կանուխ, յամենայն դէպս Մ. Խորենացին (իբր 850ին) այդպիսի խանգարուած ձեռագիրք մը ունեցած է իր տրամադրութեան տակ»²: Այստեղ կարեւորն այն է, որ Խորենացու ձեռքին նա տեսնում է Կորիւնի խանգարուած օրինակը:

Երբեք, Մովսէս Խորենացին, որ իր Պատմութիւնը շարադրել է Ղազար Փարպեցուց առաջ, 474 թուականին³, ձեռքի տակ նոյնպէս Կորիւնի Մատեանի խանգարուած օրինակն է ունեցել: Բայց որովհետեւ ինքը Մեսրոպի կրտսեր աշակերտներից մէկն էր, իր ուսուցչի եւ նրա գիւտի պատմութիւնը գիտէր աւելի վաղ, քան Կորիւնի Մատեանը, բնականաբար չէր կարող չնկատել Մատեանում տեղ գտած սխալը: Կորիւնի Մատեանում նա ոչինչ անել չէր կարող: Բայց այն, ինչ նրա Մատեանում չէր կարող անել, կարող էր անել իր Մատեանում. եւ նա շարադրում է Դանիէլեան գրերի պատմութիւնը աւելի հանգամանօրէն, քան Կորիւնի մօտ է, նրան նուիրելով մի ամբողջ գլուխ, «Յաղագս Դանիէլեան նշանագրութեանն»⁴ խորագրով: Միայն այս հանգամանքով կարելի է բացատրել Հայոց հազարամեակների պատմութեանը նուիրուած մատեանում «մուրացածոյիւն այնուիկ գծագրութեամբ» նշանագրերին այնքան տեղ տալը, որքան «Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն՝ ի վերնոյն տուելոյ շնորհաց», «Յաղագս

1. ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, 1982, էջ 34, 36:

2. Վարդ Ս. Մաշտոցի, էջ ԽԵ:

3. Ա. Ս. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ, Մովսէս Խորենացիի եւ Աքամաս Տարօնացու ժամանակագրութիւնը, ՊՔՀ, ԹԻԼ 1, Երեւան, 1989, էջ 228:

4. ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 402:

դպրութեան Հայոց, Վրաց եւ Աղուանից» եւ այլ իրադարձութիւններին: Այլապէս ինքնացին Դանիէլեան գրերին կարող էր անդրադառնալ միայն Հայոց լեզուի գրեր ունենալու գործում Վռամշապուհ թագաւորի յաճադութեանը: Եւ ինչպէս ինքնագրութիւնը ցոյց տալու համար:

Ինչ է պատմում խորենացին Դանիէլեան գրքի վերաբերեալ: Մենք նախընտրեցինք այդ գլուխը բերել Մատենադարանի թիւ 1411 պատառիկից, որը պարունակում է նաեւ «Յաղագս Դանիէլի նշանա-գրաց» գլուխը՝ մի քանի տողի պակասով, եւ ունի շատ կարեւոր տարրնթերցուածներ⁵:

«Յաղագս Դանիէլի նշանագրաց» ԲՈՒՆ

Յայնմ ժամանակի հիւանդացեալ Արկադ, եւ շարժմանց ահագ-
նից եւ հրկիզութեանց եղեալ ի Բիւզանդիոն, որ յաղազս մեծին Յով-
հաննո՛ւ՝ շփոթեալ լինէր Թագաւորութիւնն Յունաց, եւ զաւրջն ընդ-
միմեանս պատերազմէին եւ ընդ Պարսից: Վասն որոյ Վռամ հրա-
մայեաց Վռամշապհոյ Թագաւորին Հայոց իջանել ի Միջագետս զի

6. Մատենադարանի թիւ 1411 պատուովոր Սոփսէս նորինացու Պատմութիւնք է՝
Ժամանակին երկու կից. Բերեբերը անջատել են իրարից եւ դարձել ձեռագիր պահ-
պանակ։ Այժմ նրանք պահւում են մի կազմի մէջ, ունեն 29 x 20 եւ 25 x 20 սմ.
մետր. թիւն, երկարւն գրութիւն, 21 տող։ Պատուովոր պարունակում է «Թուղթ»
Արտաշէրի առ Վառճապուհ», «Յաղագր Դանիէլի նշանազգաց», «Թուղթ Սահակայ
Արտաշէրի առ Վառճապուհ», 4 «Թուղթ Թէոֆոսի առ Սահակ» գլուխները։ Գրուած է աղիւ-
սակ գրով, բառականաւ չունի, կէտադարկան միայն մի նշան ունի՝ միջանկէտ։
Տառաձեւերը բաւականի Հին են, գրիչը վարժ է եւ գեղեցկագիր։ Ժամանակը՝
Թ դար կարելի է համարել։ Պատուովոր Հրատարակել է Ս. Գրիշնիանը։ «Սովսէս
նորինացու նորայայտ երկաթագիր պատուովին ու Դանիէլեան նշանագրի օգտա-
գործման ժամանակի շարքը» խորագրով։ («Բանբեր Մատենադարանի», թիւ 4,
Նոյեան, 1968, էջ 163–182)։

Նոյն ձեռագրից երկու թերթ էլ զանաւում է Մատենադարանի թիւ 9324 ձեռագրում, որպէս պահպանակներ, որոնք Նոյնպէս Հրատարակուած են սոյն յօդուածում:

Ս. Բոլանջեանը ընդգծելով կորիւնի մօտ Վոսաձապուհի Թազաւորութեան հինգ տարիների յիշատակութեան հակասութիւնը, եւ ելնելով պատմադիպից եզրակացնում է. որ «գամ երկու»¹ նորոյայտութիւնը յետագայ դարերի ազաւադման արդիւնք է, եւ նրա հիման վրայ է, որ ուշ չրջնի գրիչների կողմից փոփոխման են ենթարկուել նաեւ Ռորենացու ձեռագրերը «գամ սակաւ»² ձեւով: Հնագոյն մեր պատմաբիւր (Թիւ 1411) արտադրուած լինելով իրենից անլի՝ հին մի այլ երկաթագիր ձեռագրից, պահպանել է փոխանակ «գամ սակաւ»³ի «տղայա զմանս սակաւ»⁴ ձեւը, ...

Նրա օժանդակով թեմամբ պէտք է ուղղել նաև Կորիւնի մեծ բանավէճերի տեղիք տրուած Դանիէլեան Նշանագրերի օգտագործման ժամանակին վերաբերող հատուածը» : (Ամդ, էջ 182) :

Ս. Քուլանջեանին, ինչպէս երեւում է վերնագրից, հետաքրքրել է Դանիէլեան գրերի օգտագործման ժամանակի հարցը:

խաղաղա)ցուցեալ⁶ կարգես(ցէ) զնոսա եւ համ(ար) երկաքանչիւրոց(ն) հատցէ գործակալ(ացն)։

Յէ իջանել նորա (ի կար)գել զայս ամեն(այն) ոչ փոքր ինչ կր(էր) զաշխատութիւն վասն քարտուղա(րի)․ զի մինչեւ գնա(ց) Մեսրոբ յարքու(նա)կան դրանէն՝ ոչ ո(ք) ի ճարտարաց գտ(ա)նէր բան⁷ ի դպրա(ց) քանզի պարսկական(աւն) վարէին գրով։

Վասն որոյ մա(տ)ուցեալ առ արք(այն) ոմն Հաբէլ անո(ւն) կոչեցեալ, խ(ոս)տանայր Հայկ(ականացս նշանա)գիր⁸ լեզուի՝ յար(մ)արեալ ի Դանիէլէ (ե)պիսկոպոսէ, յիւր(մ)է մերձաւորէ․ զոր(ով) անփոյթ արարե(ա)լ արքային։

Եւ ել(ե)ալ ի Հայս՝ զգլանէ (Ժ)ողովեալ առ մեծն (Ս)ահակ եւ Մեսրոբ (զ)եպիսկոպոսունս (զ)ամենայն՝ հոգալ զ(գ)իւտ դպրու(թեան) (Հ)այոց։ Զոր արքայ(ին) զգացուցին (եւ) նա պատմեաց զա(սա)ցեալն վանական(ին)։ Զոր իբրեւ լուան՝ (Թ)ախանձէին զնա (փո)յթ զայնպիսեա(ցն) առնել պիտոյից։

(Վասն) որոյ առաքեաց (հրեշտակութեամբ) զայր մի պատուական աշխարհէս եւ հաւատարիմ իւր, Նաղունի ազգաւ, Վարճիճ անուն, յոյժ փափազաւ⁹ զնորին գործոյ, առ Հաբելն այն։ Զոր առեալ եւ երթեալ նովաւ հանդերձ քաջամտացեալ¹⁰ ի Դանիէլէ կարգեալ ի ձեւոյ աւրինակի յունականին զվաղնջուց գրեալ շարագիրս տառից, եկեալ ետուն ցմեծն Սահակ եւ ցՄեսրոբ։ Որոց առեալ եւ թեւածելով ընդ նոսա եւ տղայս զոմանս սակաւս, տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել (բաւական այնու նշանադրաւք ստոյգ հոլովել զհեգեանայ բառից հայկականաց հազներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ)»¹¹։

Հայոց Վռամշապուհ Թազաւորը, Պարսից Վռամ Թազաւորին հրամանով, իջնում է Միջագետք, կարգաւորելու, խաղաղացնելու իրար դէմ պատերազմող յոյներին ու պարսիկներին։ Հայոց Թազաւորը կատարում է այդ գործը եւ այդ ընթացքում քիչ նեղութիւն չի կրում քարտուղարի պատճառով¹²։

6. Փակագծերի մէջ ենք առնում կտրուած տառերը, որոնք լրացնում ենք տպագրից։

7. Տպագրում՝ «անդ»։

8. Տպագրում՝ «Հայկականացս առնել նշանագիր»։ Մի տողում այսքանը չի տեղաւորում։ Զի եղել «առնել» բայը։

9. Տպագրում՝ «փափազաւղ նորին»։

10. «Քաջամտացեալ» նշանակում է «քաջամիտ», «սրամիտ», «խելացի», «բարեմիտ»։

11. Մատենադարան, պատուիկ 1411, էջ 1ա-1բ։ Հմմտ. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԷ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 402, Ս. ՔՈՒԱՆՋԵԱՆ, Մովսէս Խորենացու մորայայտ երկաթագիր պատուիկն ու դամիւնեան մշակագրերի օգտագործման ժամանակի հարցը, «Բանբեր Մատենադարանի», 4, Երևան, 1958, էջ 172։

12. Վռամշապուհ Թազաւորի տրամնաքը տեղին էր։ Յոյներին եւ Պարսիկներին, հաշտեցնելու համար, «արքայատուր հրամանացն սպասաւոր» լինելու համար

գիրս տառից», այսպիսով, կը նշանակի վաղուց գրուած մատենագրական տառերի, երկերի, որը համապատասխանում է Կորիւնի «ուրիշ դպրութիւնից քաղուած նշանագրերին» («Նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց քաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան»): Խորենացին գրում է նաեւ, թէ որ դպրութիւնից է քաղուած. «յունականին զվաղնջուց գրեալ շարագիրս տառից»: Եթէ Կորիւնի մօտ «յայլոց»ը փոխենք Խորենացու «յունական»ով կ'ունենանք «ի յունականաց դպրութեանց քաղեալք եւ յարուցեալք»:

Այնուհետեւ «կարգեալ» նշանակում է «կարգի վերածել», «դասաւորել», «յարմարեալ» - այսինքն «յարմարեցնել», «կարգաւորել»: Երկու բառն էլ օգտագործում է Խորենացին, «յարմարեալ ի Դանիէլէ», «ի Դանիէլէ կարգեալ» երկուսն էլ նոյն իմաստն ունեն: Ուրեմն Վահրիճն ու Հաբելը նշանագրերը, որոնք յարմարեցրել էր Դանիէլը յունական վաղուց գրուած մատենագրութեան տառերի ձեւերից, «բերին մատուցեցին Մեծ Սահակին եւ Մեսրոպին»:

Այսպէս է հասկացել դեռեւս Մ. Չամչեանը, Դանիէլը Հաբելին եւ Վահրիճին «ուսոյց զհեգեանայսն, այսինքն զեղանակ հեգելոյ ըզտառն, զոր ստեղծեալ էր ըստ նմանութեան յունական տառից եւ գրոց»¹³ լրիւ համապատասխանում է եւ լրացնում է Կորիւնին «նշանագրերն էլ ուրիշ (յունական) դպրութիւնից (տառից եւ կամ մատենագրութիւնից) քաղուած եւ նորոգուած»¹⁴, բերին եւ մատուցեցին Մեծ Սահակին եւ Մեսրոպին¹⁵:

«Որոց առեալ, եւ թեւածելով ընդ նոսա տղայս զմանս, սակաւ տեղեկացեալ՝ գիտացին ոչ լինել բաւական այնու նշանագրաւք ըստոյզ հոլովել զհեգեանայ բառից հայկականաց հագներգաբար, մուրացածոյին այնուիկ զծագրութեամբ»¹⁶:

Կորիւնի մօտ Վռամշապուհ Թազաւորը, Սահակ կաթողիկոսը եւ Մեսրոպը «ընկալեալ զնշանագիրսն ի Հաբելէն, ուրախ լինէին: Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ՝ թէ չեն բաւական նշանագիրքն... դարձեալ կրկին անգամ ի նոյն հոգս դառնային...»: Կորիւնի մօտ Դանիէլեան գրերի փորձարկման մասին տեղեկութիւն չկայ, մինչդեռ Խորենացին գրում է, որ Սահակն ու Մեսրոպը Դանիէլեան գրերն առնելով,

13. Մ. ՉԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 491 (ընդգծումն իմն է - Ա. Մ.):

14. «Յարուցանել... կառուցանել, նորոգել» է նշանակում, որն համապատասխանում է իրողութեանը: ՆՀԲ, Հ. Բ., էջ 39:

15. «Գիւտ գրոյ, որ Թարգմանեցին Սահակ եւ Մեսրոպ» Հայկական Յայամաւորքային տարբերակում Դանիէլեան գրերի մասին ասուած է, որ այն, «ոչ բերք ուղղակի զհեգ Հայոց բարբառոյս, քանզի յոյն միայն էր յարմարեալ». ձեռ. 8179, էջ 7ա (գրուած 1298 թ.):

16. ՄՈՎՍԷՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 402, հմտ. Ս. ՔՈՒԱՆՁԵԱՆ, Աշուած յօդուածը, էջ 172:

երեխաներից ոմանց վարժեցրին եւ տեղեկանալով հասկացան, համոզուեցին, որ այդ գրերը բաւական չեն վանկ առ վանկ ճիշտ արտայայտել հայերէն բառերի հնչիւնները, եւ որ նրանք մուրացուած գրծագրութիւն ունէին, ասել է օտարածին, կցմցուած, այս ու այնտեղից մուրացուած, յարմարեցուած, թերատ, հայկականաց լեզուի համար անպէտք, անյարմար, անվայել նշանադրեր էին:

Դանիէլեան նշանադրերը մերժուեցին: Հոգսը մնաց, «Հայ ազգի համար նշանադրեր գտնելու» հոգսը եւ յոյսը կրկին դրուեց Մեսրոպի վրայ, որը արքայի հրամանով եւ կաթողիկոսի համաձայնութեամբ մի խումբ մանուկներ առած՝ ուղեւորուեց Միջագետք: Բայց ինչ որ բան մնաց թագաւորի, կաթողիկոսի, Մեսրոբի հոգում. կարող է եպիսկոպոսի մօտ ինչ որ նշանադրեր մնացած լինեն կամ նա որեւէ օգնութիւն ցոյց տալ կարողանայ Մեսրոբին: Յամենայն դէպս փորձել պէտք է: Եւ Միջագետք գնալիս Մեսրոպը հանդիպում է Դանիէլին, «եւ ոչ աւելի ինչ գտեալ քան զառաջինն»՝ անցանէ եւ յԵդեսիայ, առ Պղատոն ոմն ճարտասան հեթանոս, իշխան դիւանին»¹⁷:

Այստեղ մի պարզաբանում. երբ Կորիւնը գրում է «Իսկ իբրեւ ի վերայ հասեալ, թէ չեն բաւական նշանադիրքն ողջ ածել զսիւղոբայս զկապս հայերէն լեզույն» իսկ խորենացին՝ «սակաւ տեղեկացեալ գիտացին՝ ոչ լինել բաւական այնու նշանադրաւք ստոյգ հոլովել զհեգենայ բառից հայկականաց հագնեալբարբ», Վաղարշապատում Դանիէլեան գրերը փորձարկելուց ստացած համոզմունքի արձանագրումն է, որը առաւել քան բաւական էր այդ գրերը մերժելու որպէս հայոց լեզուին անհամապատասխան այբուբեն, որը հայերէնի համար չի ստեղծուած եւ նրան պիտանի չէ: Իսկ երբ Կորիւնը գրում է «մանաւանդ զի եւ նշանադիրքն իսկ այլոց զպրութեանց քաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցաւ», իսկ խորենացին՝ «Ի Դանիէլէ կարգեալ ի ձեւոյ աւրինակի յունականին զվաղնջուց գրեալ շարագիրս տառից... մուրացածոյին այնուիկ գծագրութեամբ» Սահակի եւ Մաշտոցի՝ բարձրագոյն հեղինական կրթութիւն ստանալու արդիւնքն է, քանի որ հնագոյն յունական մատենաներին ծանօթանալու հնարաւորութիւն չկար Վաղարշապատում: «Քանզի ի Մհերուժանայ այրեալ լինէին ընդհանուր աշխարհիս յոյն գիրք», ուստի «զմեծն Սահակ թարգմանութեան պարապեալ յասորւոյն, յոչ լինելոյ յունին»¹⁸:

Յունական հնագոյն գրութիւններում տառերը դեռեւս շատ նման էին փրենիկեան տառերին, որոնք յոյները իւրացրել էին մ.թ.ա. 8րդ

17. ՄՈՎՍԵՍ ԽՐԻՍՏԻԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 402:

18. ՄՈՎՍԵՍ ԽՐԻՍՏԻԱՅԻ, Պատմութիւն Հայոց, էջ 406:

դարում: Թոնական գրի նուրբ տառատեսակը բարակ եւ ուղղանկիւն գծերով համընդհանուր կիրառութիւն է ստանում միայն մ.թ.ա. 3րդ դարում:

Մ. թ. 3րդ դարում մենաշնորհն անցնում է ունցիալին, որոնք աւելի ու աւելի կլոր ձեւ էին ստանում. դրանք կոչւում էին նաեւ «մոնումենտալ գիր» եւ գործածւում են մեր թուարկութեան 3րդ դարից սկսած¹⁹, ուստի Սահակն ու Մեսրոպը սովորել են այս վերջին գրերով: Իսկ Դանիէլը օգտագործել է մ.թ.ա. 8-3րդ դարերում փիւնիկեանին շատ նման «յունարէն զվաղնջուցն գրեալ» մատեանները՝ նրանցից քաղելով սեմիտականին մօտ նշանադրեր եւ տուել հայերին:

Որբենացին մինչեւ վերջին գիծը բացայայտում է Դանիէլեան գրերի անպիտան էութիւնը, որպէսզի Մեսրոպեան գրերի պատմութիւնը փրկի աղաւաղումից եւ թիւրիմացութիւններից, որ նկատել է Կորիւնի Մատեանում, բայց չի յաջողուել: Մեսրոպի աւագ աշակերտին աւելի են վստահել, քան Պատմահօրը: Իսկ նոր ժամանակներում, երբ Մովսէս Որբենացին ամբաստանւում էր յանրաւի, նոյն-իսկ մեր օրերում, այսօր, երբ հայագիտութեան մէջ մէկ-մէկ փորձում են շղարշել նրա լուսաւոր կերպարը²⁰, հաշուի չեն նստել ճշմարտախօս Մովսէս Որբենացու խորը իմաստութիւնների, արձանագրութեան նման վիմափոր վկայութիւնների հետ: Այնինչ, ինչպէս տեսանք, քննարկուող հարցում Որբենացին ոչ միայն Կորիւնին չի հակասում, այլեւ լրացնում, հաստատում է նրան:

Մովսէս Որբենացու հետապնդած նպատակն է, հաւանաբար, առաջնորդել Դաւիթ Քերթոզին կամ Քերականին, գրելու իր հանելուկ-իմաստութիւնները գրերի մասին, շեշտելու հայոց գրերի աստուածային շնորհով ստեղծման պարագան, որով կը սրբագրուի այդ գոր-

19. ИОГАХЕС ФПИДРИЖ, История, Москва, 1979, էջ 128, 132, Я. ШНИЦЕР, Иллюстрированная всеобщая история письмен, С. Петербург, 1903, էջ 174-176.

20. «Գիւտի հանգամանքների հետ ուղղակի կապւում է Դանիէլեան գրերի խնդիրը, - գրում է Ա. Մարտիրոսեանը, - որը վերաբերում է ոչ միայն Մաշտոցի այբուբենին, այլեւ ինչ-որ յուշում է նախամաշտոցեան գիր եւ միացել է անլոյծ»: Նա բերում է բանասիրութեան մէջ եղած տարակարծութիւնները, եւ տեղ-տեղ անդադառնում Մովսէս Որբենացու Պատմութեան համապատասխան բաժին.- այսպիսի յանձնարարականներով «եւ որպէսզի երեւոյթները պատճառակցուն Որբենացին ստեղծել է մի ամբողջ պատմութիւն» . «Այս ամբողջ պատմութիւնը Որբենացու մօտ ամլացող է երևուած եւ իրրեւ մեկնութիւն չուի արժէք: Սւ դա ցոյց է տալիս, որ Կորիւնից դուրս Խորենացին Դանիէլեան գրերի մասին ոչինչ աւելի չգիտի» (185-6): «Որբենացին փորձում է ճշտել Դանիէլի հասցէն... բայց չի կարողացել առաջ գնալ: Միջազեռք, իսկ ո՞րտեղ, նա զգուշացել է որեւէ քաղաքի անուն տալ, չսխալուելու համար: Որբենացին Կորիւնից է եղնում եւ անյաջող փորձում է լրացնել նրան» : (Ա. ՄԱՐՏԻՐՈՍԵԱՆ, Մաշտոց, Երեւան, 1982, էջ 176, 184-186):

ծում ամէն մի հարկի միջամտութիւն: Այն մեզ հասել է «Իմաստութիւն Դաւթի Քերթովի» վերնագրով, 981 թ. գրուած թղթեայ ձեռագրում: Դաւթ Քերթովին Ա. Մնացականեանը նոյնացնում է Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Դաւթ Քերականի հետ²¹: Մաշտոցի աշակերտները Հայոց գրերի ստեղծման հանգամանքների մասին գիտէին նաեւ առանց Կորիւնի մատենանը կարդալու, իսկ վերջինիս մէջ թիւրիմացութիւնը նկատելով, բնականաբար, անտարբեր չէին կարող լինել:

«Իմաստութիւնն» սկսւում է այսպէս.

«Ձեռք ամենակալին ստեղծին զիս,
Բարձրեալն ի բարձանց ի բարձունս ընծայեաց զիս»²²,^{ԿԿ}

Այս առաջին զրի մասին աստուածաշնչային պատմութիւնն է²³, որը վերաբերում է նաեւ հայերէնին որպէս աստուածային շնորհով ստեղծուած գիր:

«Չափ հասակի իմոյ Բ-ից, ԲԺ:

Այժմ եմ երիցս ԲԺ»²⁴: Այստեղ աստուածաստեղծ առաջին (հրէական) գրից անցնում է Հայոց գրին:

Այս հանելուկում, որ յաջորդում է նախորդին, տրուած է նախ տախտակների՝ (որ «գործ Աստուծոյ էին») եւ նրա վրայ գրուած գրերի (որ նոյնպէս «գործ Աստուծոյ էին») քանակը՝ երկու անգամ տասներկու, «այսինքն՝ քսանչորս: Այս համընկնում է հին հրէական այբուբենի տառերի քանակին թէ ոչ, դա այլ հարց է, բայց «ամենակալի ձեռքի գործ» տախտակագրերը 24 են (հրէականը՝ 22):

Դաւթ Քերթովն այս դէպքում նկատի ունի, անշուշտ, յունական այբուբենի 24 գիրը, որոնք շարունակութիւնն ու զարգացումն են

21. Ա. Շ. ՄՆԱՑԱԿԱՆԵԱՆ, Հայ միջնադարեան համելուկներ, Երևան, 1980, էջ 36: Այստեղ հրատարակուած է նաեւ «Իմաստութեան» համեմատական բնագիրը, էջ 171-174:

22. Մատենադարան, ձ. թիւ 2879, էջ 154ա:

23. «Եւ ասէ Տէր ցՄովսէս. ել առ իս ի լծառնն...

եւ տացէ քեզ տախտակս քարեղէնս... զոր գրեցի»

..(Ելք., իդ, 12)

«Մինչդեռ իջանէր Մովսէս ի լծոնէ Սինայ եւ երկոքին տախտակի ուխտի ի ձեռն Մովսէսի էին»

(Ելք., ԼԴ, 29)

«Եւ դարձաւ Մովսէս էջ ի լծոնէ աստի, եւ երկու Տախտակքն ի ձեռսն նորա... գրեալք երկոցունց կողմանց... եւ տախտակքն գործ Աստուծոյ էին, եւ գիրն գործ Աստուծոյ»:

(Ելք., ԼԲ, 15-16, Աստուածաշունչ, Վենետիկ, 1860)

24. Մատենադարան, ձ. թիւ 2879, էջ 154:

աստուածատեղծ առաջին գրի, եւ այդ ժամանակ ամենակատարեալն էին: Այդ գիրն օգտագործել են Հայերը: Ահա նրան փոխարինելու է եկել աստուածային շնորհով ստեղծուած աւելի կատարեալ գիր:

Այժմ եմ՝ «երիցս երկոտասան», այսինքն՝ երեք անգամ տասն-երկու, ասել է երեսուն վեց, սրա համար էլ սրանք «նորոգ» գրեր են: Ուրեմն «Ամենակալի ձեռքը» նախ ստեղծել է երկուցս երկոտասան՝ (24) գիր, եւ ապա՝ երիցս երկոտասան (36) նորոգ գիր: Բանն այն է, որ Հայոց գիրն էլ Մաշտոցին ամենակալի տուած շնորհով աստուածատուր, աստուածաշար ստեղծուած գրեր են: Կորիւնը գրում է. «Որում պարգեւէր իսկ վիճակ յամենաշնորհոյն Աստուծոյ. Հայրական չափուն ծնեալ ծնունդս նորոգ եւ սքանչելի՝ սուրբ աջովն իւրով, նշանադիրս Հայերէն լեզուին»²⁵:

Այստեղ ամէն ինչ աստուածային է, ե՛ւ Հայրական չափը, ե՛ւ նորոգ, ե՛ւ սքանչելի ծնունդները, ե՛ւ սուրբ աջը, ե՛ւ ոչ մի տեղ, ոչ մի Դանիէլեան գիր չես խցկի: Հայերէն 36 գիրն էլ ստեղծել է Մեսրոպ Մաշտոցը՝ իր սուրբ, աջով:

Բայց այս «Իմաստութիւնն» չհասկցուեց ո՛չ այն ժամանակ, ոչ էլ յետագայում: Նոյնիսկ այն օգտագործուեց ի վնաս Մեսրոպ Մաշտոցի եւ յօգուտ՝ Դանիէլի: Դաւիթ Քերթոզի եւ Մովսէս Քերթոզահօր տեսակէտները անհետեւանք մնացին, որովհետեւ Կորիւնի խախտուած բնագիրը Ղազար Փարպեցին կրկնակի խախտեց, որտեղ, ինչպէս ճիշտ նկատում է Աղայեանը, (ըստ Ղազար Փարպեցու) «Մեսրոպը լաւ հանդիպեցրել է (համապատասխանացրել է) յունարէն տառերին, այսինքն՝ դէմ առ դէմ դասաւորել է եւ այն էլ՝ յաճախ հարցնելով եւ սովորելով Սահակից, իսկ հանդիպեցրած գրերն էլ եղել են Դանիէլեան նշանադրերը, որոնց յօրինող-կարգաւորողը, այսպիսով, Սահակն է դառնում»²⁶:

Ղազար Փարպեցու Պատմութեան վրայ յենուելով է, որ մի քանի տասնամեակ անց, վեցերորդ դարում (մինչեւ 584) Աթանաս Տարօնեցին իր ժամանակագրութեան մէջ պիտի մեքրոպատեղծ գրերի քանակը գրէր «Տէր Սահակ՝ ԽԲ (42)րդի Ներսիսի: Աստանաւր դըպրութիւն ի Հայ փոխէր:

Մեսրոպ է (7) գիր յաւելեաց եւ շինեցաւ դպրութիւնն»²⁷:

Աւելի հանգամանալից շարադրանքի ենք հանդիպում սոյն ժամանակագրութիւնից հարիւր տարի անց գրուած նոյն կարգի մի այլ երկում. որ մեզ է հասել նոյն 981 թ. գրուած ձեռագրում, ինչ Դաւ-

25. ԿՈՐԻԻՆ, Վարժ Մաշտոցի, էջ 96:

26. Է. Բ. ԱՂԱՅԵԱՆ, Նախամաշտոցեան հայ գրի ու գրականութեան, Մեսրոպեան այբուբենի եւ յարակից հարցերի մասին, Երևան, 1977, էջ 43:

27. Մատենադարան, Ժ. ԹԻւ 2879, էջ 161բ:

Թի Բերթոլի եւ Աթանաս Տարօնացու երկերը: Եթէ նախորդ ժամանակագրութեան մէջ չհշտոււմ էր Մեսրոպի «աւելացրած» տառերի քանակը, ապա այստեղ նաեւ Դանիէլ Փիլիսոփայի «գրած քսանինն» տառերը, որով Հայոց դպրութիւնն ստեղծուեց:

«Կայսերք Հռովմոց, Թէ որչափ ամբ կալամ կամ ամիսք, եւ զինչ գործք գործեցամ» ժամանակագրութեան մէջ, որը յօրինուած է 685 թ. առաջ, կարդոււմ ենք.

«Թէորոս փոքր... ի սորա աւուրս էր Սուրբ Սահակ՝ Հայոց Հայրապետ՝ յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայերէն լեզուի քսան եւ ինն գրով ի Դանիէլէ փիղիսոփայէ Ասորւոց կարգեցաւ, զոր ետ բերել Վռամշապուհ թագաւոր Վախրճաց նախարարի՝ ձեռամբ Հաթնի երիցու: Իսկ զեւթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպէ ե(ր)անելի, ի Հացեկաց Տարաւնոյ, յազատ տանէ, ամսաւրեայ պահաւք եւ աղաւթիւք՝ Հանդերձ աշակերտաւքն Հայցեալ յԱստուծոյ, եւ ցուցաւ նմա ի տեսեան:

Այս լինէր յԱսորւոց աշխարհին՝ յորժամ վասն նորին անդ ճանապարհորդեցին: Իսկ զցուցեալ նշանցսն՝ Հանդերձ միայաբաւքն էր գրեալ Խոռվանոսի գրչի Սամոսացոյ»²⁸: Այստեղ Մեսրոպն, Համարեայ, ոչինչ չի անում, ինչ էլ անում է՝ «Հանդերձ աշակերտաւքն Հայցեալ յԱստուծոյ»²⁹:

Համառօտ Կորիւնի մէջ, որ խմբագրուած է Կորիւնի եւ Խորենացու երկերի հիման վրայ, Դանիէլեան գրերի պատմութիւնը քաղուած է Խորենացուց, ընդ որում «Յաղագս Դանիէլի նշանագրացն» ամբողջ պատմութիւնը դուրս է թողնուած, եւ խմբագրութեամբ բերուած է յաջորդ՝ «Յաղագս Մեսրոպեան նշանագրացն...» գլխի սկզբի առաջին երկու տողը, որ վերաբերում է այդ գրերին Մեսրոպի եւ Սահակի իրար Հանդիպելուց յետոյ «յաղագս գրոյ նշանագրաց... եւ մեկնեալ ի միմեանց եւ յանձին առեալ զխստամբերութիւն»՝ ճշգնէին առաւել քան զառաւելս:

Եւ յետ այսորիկ ծանուցեալ լինէր ի թագաւորէն Վռամշապուհոյ, որ եւ նա այսմ նախանձայոյզ եղեալ, առաքնն զՄեսրոպէ աշակերտաւքն Հանդերձ ի Միջագետս Ասորւոց: Եւ երթեալ նորա խուզէր ուր ուրեք իմաստասիրաց Համբաւէր գիտութեան: Եւ Հանդիպեալ Դանիէլի ումմն եպիսկոպոսի Ասորւոյ առաքինւոյ, որ ասաց նմա ցուցանել զնշանագիրս՝ որում ցանկայրն: Եւ յետ քազում աշխատութեամբ եւ քննութեամբ եւ ուսմամբ՝ անշախ մնացեալ, զի ոչ բերէր զբառս եւ զբանս աղփ(աբ)ետացն ըստ Հայերէն լեզուիս:

28. Նոյն տեղում, էջ 60բ-61ա: Ժամանակագրութեան Հայոց գրի վերաբերեալ սոյն հատուածը ընդգրկուած է Հնագոյն Տօնականներում՝ չի կայսերաց գրոց» խորագրի տակ:

29. Մատենադարան, Ժ. Թիւ 2679, էջ 60բ, 61ա:

Յայնժամ հաւատով առ Աստուած ապաւինի» եւ այլն³⁰:

Ընդգծուած նախադասութիւնը շարադրուած է Կորինթի Մատեանի խախտուած թղթի հիման վրայ, մնացածը՝ Խորենացու Պատմութեան:

Համառօտ Կորին խոսեցելու գործում, հաւանաբար, դեր է խաղացել նաեւ Կորինթի խախտուած թուղթը, թիւրիմացութիւնը չըրջանցելու համար՝ Կորինթի եւ Խորենացու պատմածների հիման վրայ կազմուել է նոր յօրինուածք:

Զազար Փարպեցու Պատմութեան ազդեցութեամբ Ստեփանոս Ասողիկը իր «Տիեզերական պաշտօնութեան» մէջ գրում է. «Զհինգերորդ ամն Վռամշապհոյ արքայի Հայոց, յորում Մաշտոցն երանելի, որ էր ի դաւառէն Տարօնոյ, ի գեղջէն Հացեկաց՝ ի ձեռն Վռամշապհոյ եւ Մեծի Հայրապետին Սահակայ Դանիէլեանն նշանագրօք զդպրութիւն ըստ Հայոցմա յօրինէր՝ ընկերօք ոմամբք տուելովք նմայ ի Սահակայ:

Յետ որոյ դարձեալ եւս ի վեցերորդ ամն նորին Վռամշապհոյ... վերստին անտուածատուր նշանագրօք զնոյնս եղանակեալ յօրինէր, որովք եւ դպրութիւնք եւ գիրք աստուածաշուքն ուղղեալ թարգմանին, որպէս պատմեն Կորին եւ Զազար»³¹:

Երկրորդ անգամ նոյն երկում Ասողիկն անդրադառնում է նոյն հարցին, այս անգամ քաղելով «Կայսերաց գրքից»³²:

Սամուէլ Անեցին քաղում է Ստեփանոս Ասողիկից. «ՆիԱ Պարսից Արտաշէր ամս Գ: Սկիզբն դպրութեան Հայոց՝ Մաշտոց, որ է Մեսրոպ երանելի՝ եւ մեծն Իսահակն զԴանիէլի նշանագիրսն յօրինէին ընկերօք հանդերձ: Եւ յետ միոյ ամի դարձեալ աստուածատուր նշանագրօք՝ զնոյն եղանակեալ, որով եւ դպրութիւնք եւ գիրք աստուածայինք ուղղեալ թարգմանէին»³³:

Կիրակոս Գանձակեցին նախորդ պատմիչներից խմբագրում է Հայոց գրերի ստեղծման «իր» պատմութիւնը³⁴, իսկ Վարդան Արե-

30. ԿՈՐԻՆԻՆ, Պատմութիւն վարուց եւ մահուամ սրբոց Մեսրոպայ վարդապետի մերոց Բարգմանի, Թիֆլիս, 1913, էջ 47:

31. ՄՍԽՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ, Պատմութիւն Տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1895, էջ 74:

32. Նոյն տեղում, էջ 139 «Թէդոս Փոքր... ի սորա աւուրս էր սուրբ Հայրապետն Հայոց Սահակ, յորոյ աւուրս դպրութիւն Հայոց լեզուիս ԻԹ (29) գիր ի Դանիէլէ փրիստփայէ Աստուոց կարգեցաւ, իսկ զեօթն գրոյն պակասութիւն Մեսրոպը երանելի Տարօնեցի խնդրուածովք Աստուծոյ առնու» (էջ 139):

33. ՄԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑԻ, Հաւաքումներ... Վաղարշապատ, 1893, էջ 68:

34. «Եւ ի ժամանակս սորա (Վռամշապհոյ - Ա. Մ.) ծագեաց լոյս մեծ գիտութեան յաշխարհիս Հայոց, քանզի երանելին Մեսրոպ եկեալ առ սուրբն Սահակ, եթէ հնար ինչ իցէ ստեղծանել նշանագիր հայերէն լեզուի: Եւ եգիտ զնա առաւել եւս այնմ փափաքող, քանզի ցայն վայր ոչ ունէին գիր հայերէն, այլ յոյն եւ ասորի գրով վարէին եւ նշանագրաւ:

Եւ ծանուցանեն զխորհուրդն Վռամշապհոյ թագաւորին: Եւ նա ասաց, թէ՛ «Մինչ էի ես ի կողմանս Ասորւոց, ասաց ինձ ոմն եպիսկոպոս ասորի Դանիէլ

ռազդրում³⁸։ Յայսմաւուրքներում համառօտուած է Խորենացու պատմութիւնից, բացառութեամբ Մերենցի, (որտեղ խմբագրուած եւ աւելացուած է «եւ ուսուցեալ մանկունս զամս Բ (2), ոչ կարացին հանել ի հէք, զորս ԻԹ (29) գիր Դանիէլի էր արարեալ...»³⁹ նախադասութիւնը)։

Տասնչորսերորդ դարից արդէն ունենք Մաշտոցի վարքի Տօնականային տարբերակը, որ մեզ է հասել Մատենադարանի 3787 եւ 3797 ձեռագրերում, եւ համառօտումն է խախտուած թերթերով Կորիւնի։ Թերթը խախտուած է, այսպիսով, նաեւ ամբողջական ամենահին ձեռագրում, նրանից կնիտարուած ընդօրինակութիւններում եւ հրատարակութիւններում։

Կորիւնի վարք Մաշտոցի ճանապարհը՝ որ ինչպէս տեսանք, անցնում է հինգերորդ դարից մինչեւ մեր օրերը՝ մատենագրական երկերում, ձեռագրերում եւ հրատարակութիւններում, խախտուած օրինակի ընդօրինակութիւններն ու հրատարակութիւններն են, վերապատմումները կամ ակնարկութիւնները, երբեմն խառն՝ Խորենացու վկայութիւնների հետ։

Այս բոլոր վկայութիւնները մեզ բերում են այն եզրակացութեան, որ Կորիւնի երկի մէջ խախտումը տեղի է ունեցել Մովսէս Խորենացու եւ Դաւիթ Քերթոզի երկերի ստեղծումից առաջ, այսինքն 470ական թուականներից առաջ եւ 450ական թուականներից յետոյ։

Կորիւնը Մաշտոցի վարքը գրել է 443 թուականից յետոյ, մինչեւ 451 թուականը, Աւարայրի ճակատամարտը։ Որոշակի թուականը յայտնի չէ։ Ստացողը Յովսէփ կաթողիկոսն է, նրա հրամանով է գրուել, ուրեմն նա էլ՝ ստացել է։

Հեղինակները միջնադարում իրենց ստեղծագործութիւններն աւարտելուց յետոյ կամ իրենք էին անձամբ, սեփական ընդօրինա-

38. Մատենադարան, ձ. Թիւ 8179, էջ 3բ-7բ, 158բ-160ա։

39. Ահա եւ մեզ հետաքրքրող մասը.

«Եւ զի էր ինքը միայն աշխատասէր ի Թարգմանելն զգիրս սուրբս ժողովրդեանն, ի հելլենացուց լեզուէն ի հայ բարբառ։ Սկսաւ ապա ընդ միտս ածել եթէ լինէր հնար զրոց Հայոց՝ զի մի անմխիթար միասցեն յընթեռնույն յայլ լեզու զաստուածաշունչ գիրս, եւ յարուցեալ զնաց առ մեծն Սահակ հայրապետն, եւ եգիտ զնա ի նոյն հոգոյ վարանումն։

Իսկ Թագաւորն Վռամշապուհ ծանոյց նոսա վասն քահանայի միոյ ասորոյ Դանիէլ անուն՝ թէ խոստանայր առնել նշանագիր Հայոց. զոր արեալ բերին, եւ վարժեալ նովաւ մանկունս՝ տեսանէին զի ոչ բերէր ուղղակի զէզս Հայոց բարբառոյս, քանզի յոյն գիր միայն էր յարմարեալ։

Ապա Մեսրոպ Հանգերձ աշակերտօք Իւրովք էջ ի Միջագետս...»։ (Յայսմաւուրք, Կ. Պոլիս, 1730, էջ 206)։

կուլթիւններով բազմացնում, կամ ուրիշ գորիչների բազմացնել էին տալիս»⁴⁰ :

Կորիւնի երկի հետ եւս այս կարգի աշխատանք կատարուել է, որը կարող էր անել թէ՛ ինքը, թէ՛ Յովսէփ կաթողիկոսը, մինչեւ 451 թուականը կամ մէկ ուրիշը՝ պատերազմից յետոյ, մինչեւ 470ական թուականները:

Այդ ժամանակ նոր սկսած դպրութիւնը, որ եռանդուն կերպով զարգանում ու ծաւալւում էր Սահակի, Մեսրոպի հովանաւորութեամբ, նրանց եւ աշակերտների ջանքերով, որոշ տեղատուութիւն ապրեց պատերազմի եւ Սահակ-Մեսրոպեան աշակերտների մի մասի մահուան հետեւանքով: Գրչութեան արուեստի գործունէութիւնը եւս սահմանափակուեց, ընդօրինակութիւնները նուազեցին:

Բաւական էր Կորիւնի գրքի 450-60ական թուականների մի ընդօրինակութիւն, այն էլ կազմելիս խախտւած, որպէսզի ստեղծուէր այս պատմութիւնը⁴¹: Եւ եթէ նոյնիսկ նկատուէր, այն ուղղելը շատ մեծ դժուարութիւնների հետ էր կապւում. «Ո՛չ է ամենեցուն իշխել գիր յաւելուլ կամ պակասեցուցանել, այլ իմաստուն գիտնականաց, որք հմուտ են հին եւ նոր կտակարանաց եւ յարգեալ ուսմամբ արհեստիս»⁴² - տեղեկացնում է մի գրիչ: Իսկ սրբագրուած օրինակը բոլորի ձեռքը չէր ընկնում, ուստի արտագրւում էր պատահած օրինակներից: //

40. Ահա երկու օրինակ.

Վարդան Այգեկցին իր «Հաստարմատ» աշխատութիւնը 1209 թ. տասներկուերորդ անգամ արտագրում եւ ուղարկում է Հայաստանի եկեղեցիներին: Այդ մասին յիշատակարանում կարդում ենք «Եւ է սա երկոտասն գիրք, գրեալ եւ իրենալ յառաջին օրինակէն, ձեռամբ մեղապարտիս Վարդանայ, եւ առաքել ըզպսակ ուղղահաւատ եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, որպէս եւ այլք, որ յառաջ քան զսայ թողեալ յիշատակ բարի մեզ» (Ա. ՄԱԹԻՆՈՍԵԱՆ, Հայերէմ ձեռագրերի յիշատակարաններ ԺԳ. դար, Երեւան, 1984, էջ 64):

Իսկ Առաքել Դաւրիժեցին իր Պատմութիւնը գրիչներին է յանձնարարում, «... գրեալ եղել գիրքս, որ կոչի Պատմագիրք, ի մեծ թուականիս Հայոց ՌձԺԻ (1665), ի մայրաքաղաքս Երեւան, ի դուռն սուրբ եկեղեցւոյս, որ անուանի կաթողիկէ, հոգաբարձութեամբ եւ ծախիւք եւ արդեամբք Առաքեալ վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս Պատմագրքիս շինողն եւ արարողն Թաւրիզեցի վարդապետին, որ վասն զօրինակն բազմացուցանելոյ ետ գրել զայս գիրքս, որ եւ այս չորրորդ գիրք է, որ ինքն առաքեալ վարդապետի ձեռացագիր օրինակէն զաղափարեցաւ, որ յուով ջանիւ եւ բազում հոգաբարձութեամբ ծախի ինչս եւ ձեռամբ գրեաց զրել տայ, առաջին՝ վասն օրինակին բազմանալոյ, եւ երկրորդ՝ վասն առ Տէր յիշատակի»: Գրիչը Աւետիս Երեւանցին է: (Լ. ԽԱՉԻԿՅԱՆ, ԺԴ դարի հայերէմ ձեռագրերի յիշատակարան, Երեւան, 1960, էջ 420):

41. Յ. ՏԱՇԵԱՆ, Ցուցակ հայերէմ ձեռագրաց Մատենադարանի Մխիթարեանց ի վիճմա, Վիեննա, 1895, էջ 433:

42. Այս շանգամանքն էլ յուշում է, որ Կորիւնի երկում խախտումը եղել է շատ վաղուց, որից էլ այն ընդօրինակել եւ մեզ է հասել խախտուած ձեւով:

Թղթի այս խախտումը մատենագիրներին թիւրիմացութեան մէջ զցելուց բացի նոյն վիճակի մէջ է դրել ազգային եւ օտարազգի հայագէտներին: Աւելին. եթէ մատենագիրները նախորդներից պարզապէս ընդօրինակել են Դանիէլեան գրերի մասին թիւրասացութեանը՝ յարմարեցնելով իրենց ստեղծագործութեան բնոյթին, ապա բանասիրութիւնը ջանացել է բացատրել, հիմնաւորել, ընդարձակել ու չափազանցել նրանց չունեցած գործունէութեան շրջանակները, մեծացրել չկատարած ծառայութեան ծաւալը: Գերազնահատելով Դանիէլին գրերի ստաղծման հարցով, որոշ ուսումնասիրողներ Մեսրոպ Մաշտոցին դարձնում են նրա գործի շարունակող, հիմնական ըստեղծագործողի պակասը լրացնող: Այստեղ ամբողջ մեղքը խախտուած բնագրի վրայ բարդելը սխալ կը լինէր: Հարցի ճշմարտացի լուծման համար ոչ միայն Դանիէլեան, այլեւ Մեսրոպեան գրերի մասին մատենագրական, յատկապէս Կորիւնի եւ Խորենացու՝ ականատես եւ ականջալուր հեղինակների տուած տեղեկութիւնները պէտք էր քննել ըստ ամենայնի, պէտք էր քննել հայոց գրերը, նրանց ըստեղծման այնքան պարզ թուացող պրոցեսի շաղկապուածութեամբ, սկսելով հայ հնագրագիտութեան հիմնադիր Հ. Տաշեանի նախաքծած ճանապարհից:

«Ինչ գիր յարդարեց Մեսրոպ – գրում է նա, – միայն երկաթագիրն (այն ալ ստուգելի գլխագիրը՝ թէ գուցէ մեր միջին Մեսրոպեան կոչուածը, գոնէ առաջնոյն աւելի նախապատուութիւն տալու հաստատուն կռուան մը չունինք ցայսօր) եւ առանց գոնէ փորձ մը ընելու առաւին պիտոյից համար դիւրաձեւ եւ դիւրագիծ տառերու: Ընդհակառակն աւելի բանաւոր է մտածել, որ հայ տառերու գրիչն հոգացած էր՝ ինչպէս պաշտօնական դժուարաձեւ գրերը, նոյնպէս անոնց աւելի դիւրագիծ մէկ ձեւն ալ՝ ամէնօրեայ պիտոյից համար»⁴³:

Այդ հոգատարութիւնը բացակայել է, ուստի ստացուել է, որ խախտուած բնագիրը խախտուած է: Որոշ ուսումնասիրողներ յաճախ աւելի յետագայ պատմիչների են վստահել քան՝ ակնատեսականջալուր պատմիչներին: Ծշմարտացի է Հ. Մարկվարտը, երբ գրում է. «Եւ հարկ չեմ համարում պատմաբաններին բացատրել, թէ որքան սխալ մօտեցում է՝ փորձել հայ գրերի ծագումն ապացուցանել ժ եւ ժԲ դարերի պատմիչների քննութեան միջոցով: Այս աղբիւրներում առկայ հակասութիւնները բաւարար չափով ցոյց են տալիս, որ որեւէ մի հաստատուն աւանդութիւն գոյութիւն չի ունեցել եւ յետագայում ամէն մէկն իր բացատրութիւնն է տուել հարցին»: Ուստի առաջդրանքը լուծելու համար նա շատ կարեւոր է համարում ամէնից առաջ լսել Մաշտոցի գիտի մասին եղած հին տեղեկութիւն-

43. Ծ. ՏԱՇԵԱՆ, Ակնարկ մը հայ հնագրութեան վրայ, Վիեննա, 1892, էջ 88-91:

ները եւ տեսնել, թէ նրանք արդեօք որեւէ անհրաժեշտ ցուցում չեն պարունակում⁴⁴:

Դանիէլեան գրերի մասին Մ. Զամչեանը կրկնում է խանգարուած պատմութիւնը, միացնելով նրան խորհնացի, Փարպեցի, Շնորհալի, Վարդան Արեւելցի եւ Կիրակոս Գանձակեցի⁴⁵, իսկ Ղ. Ինճիճեանը Դանիէլեան գրերի մասին այն կարծիքին է, որ նրանք «ոչ եթէ Դանիէլէ էր յօրինեալ, այլ առ նմին Դանիէլէ պահեալք Հին Հայկական նշանագիրք, զորմէ գրեսցուք: Եւ այսպէս ի յետամուտ լինելոյ աստի Վառձապհոյ ի Միջագետս՝ եղեւ առթի ի յայտ բերելոյ զնշանագիրս նախնեաց մերոց, որք Դանիէլեանք կոչեցան եւ եղեւ ի ձեռս Մեսրոպայ գործի Հարթելոյ եւ ուղղելոյ, եւ զպակասորդան գտանելոյ»⁴⁶: Էմինի կարծիքով Մեսրոպը աւելացրել է 7 ձայնաւոր եւ 7 բաղաձայն տառեր, ք. Պատկանեանի կարծիքով՝ 12, մնացած 24ը Դանիէլեան գրերն են: Գ. Զարգանալեանը աւելի Փարպեցուն է վստահում. «Դանիէլեան նշանագիրք Միջագետաց մէջ կարգի դրուեցան կա՛մ Դանիէլի, եւ կա՛մ Հաբելի եւ այլոց ձեռքով, ըստ ձեւ օրինակի յունականին»:

Հիւրշմանի Դանիէլեան այբուբենը պարզապէս յունական այբուբենն է՝ 22 տառերով: Մեսրոպն աւելացնում է 14 տառ: Այս բոլոր իրարամերժ տեսակէտներին կարելի է հանդիպել Ի. Յարութիւնեանի «Հայոց գիրը» աշխատութեան մէջ, որոնց նուիրել է մի առանձին «Հայոց գիրը» աշխատութեան մէջ, որոնց նուիրել է մի առանձին գլուխ եւ անդրադարձել այլ մասերում: Նա դժգոհում է Կորիւնից եւ խորհնացուց, որ «նշանագրերի գիւտը» երկու խօսքով պատմել են, այն վերագրելով աստուածային շնորհին եւ ընթերցողին թողել մտատանջութեան մէջ, մանաւանդ, որ նրանք Դանիէլեան գրերն անպէտք համարելով եւ դէն ձգելով՝ ասում են, որ Սբ. Մեսրոպը «գտաւ նոր նշանագրեր»⁴⁷, եւ այլն: «Հարցումներ եւ գործեան հանձնարարութիւնները ի բերել մեր վերոյիշեալ երկու պատմագիրներէց... բարեբախտաբար մեր յետագայ եւ աւելի ուշ ժամանակի պատմիչներն առաւել պարզ են ներկայացրել գործն եւ իրականութեան մօտիկ, քան հանձարեղ խորհնացիք եւ սքանչելին Կորիւն»⁴⁸: Նա Դանիէլեան գրերն համարում է Հայոց Հին գրերը, որոնք «անիրաւացի կերպով Դանիէլեան են կոչում» եւ որոնցից Մեսրոպը կազ-

44. Հ. ՄԱՐԿՎԱՐՏ, Հայոց այբուբենի ծագումը եւ Մ. Մաշտոցի կենսագրութիւնը, «Մեսրոպ Մաշտոց», Ժող., 1962. էջ 134-135:

45. Մ. ԶԱՄՉԵԱՆ, Պատմութիւն Հայոց, Հ. Ա, էջ 490-493:

46. Ղ. ԻՆՃԻՃԵԱՆ, Հնագիտութիւն աշխարհագրական Հայաստանայց աշխարհի, Հ. Գ, Վենետիկ, 1835, էջ 73:

47. Ի. ՅԱՐԱԹԻՒՆԵԱՆ, Հայոց գիրը, «Հայոց Հին գիրը եւ Դանիէլեան» կոչուած գիրը, «Թէ ինչ տառերից է բաղկացած Հայոց Հին գիրը» եւ այլ գլուխներ, էջ 237-301:

48. Նոյն տեղում, էջ 238:

մեկ է Հայոց այբուբենը: Ն. Տաղաւարեանը «Դանիէլեան գրերն հայկական վաղեմի գրե՞ր էին», - իր առաջարկած հարցին պատասխանում է.- «Առ այս ժամանակակից պատմողաց վկայութիւնը որոշ են եւ ներելի չէ կասկածիլ»⁴⁹:

Գ. Նահապետեանը գրում է. «... նշանագրերը նորագիւտ կամ Դանիէլի կամ յարմարեցուածն չէին... վաղնջուց գրուած նշանագրեր էին յունական այբուբենի կարգով շարուած: Թերեւս Դանիէլի բոլոր արդիւնքը սրա մէջ է եւ ոչ աւելի»⁵⁰: Նրա կարծիքով Դանիէլեան նշանագրերը ուրիշների դպրութեանէն քարուած եւ յարմարեցուած բան մ'էր եւ ոչ՝ ... ուրիշ դպրութեանց մէջ թաղուած եւ Մեսրոպայ ժամանակ յարութիւն առած⁵¹:

Մ. Օրմանեանը Փարպեցուն է վստահում Դանիէլեան գրերի հարցում, իսկ Ոորենացու կարծիքը «վաղնջուց գրուած» տառերի մասին «առեղծուածի պէս անմեկնելի» է համարում: Եզրակացութիւնը՝ «Դանիէլեան նշանագրերն են հայ դպրութեան սկզբնաւորութիւնը նուիրագործեցին»⁵²:

Դանիէլեան գրերի մասին մեր օրերում էլ գոյութիւն ունեն այսպիսի կարծիքներ: Մ. Աբեղեանը գրում է. «Թագաւորը բերել է տալիս այդ նշանագրերը, եւ Սահակն ու Մաշտոցը «առեալ... զյանկարծագիւտ», այսինքն Դանիէլի պատահաբար գրած նշանագրերը, Թագաւորից խնդրում են մատաղահաս մանուկներ, որ նշանագրերը սովորեցնեն նրանց:

Սկիզբն է դրւում հայ դպրութեան: Մաշտոցը դառնում է վարդապետ, այսինքն ուսուցիչ, եւ մօտ երկու տարի մանուկներին սովորեցնում է դրանցով: Բայց վերջը հասկանում են, որ «չեն բաւական նշանագիրքն՝ ողջ ածել զսիղոբայս զկապս հայերէն լեզուոյն, մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց թաղեալք եւ յարուցեալք դիպեցան»⁵³:

Նոյն կարծիքին է Գ. Տէր-Մկրտչեանը. «Մաշտոցն էլ երկու տարի իւր վարդապետութիւնն այդ նշանագրերովն է սովորեցնում»⁵⁴:

Հ. Մանանդեանի կարծիքով «Հայերէն այբուբենի խնդրի ուսումնասիրման ժամանակ նախ եւ առաջ հարց է առաջանում նախամաշտոցեան գրի մասին, որոնք անուանւում են Դանիէլեան»⁵⁵:

49. Ն. ՏԱՂԱՎԱՐԵԱՆ, Ծագումն հայ տառից, Վիեննա, 1895, էջ 11:

50. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Սուրբ Մեսրոպ եւ Հայաստանի ոսկեղարը, «Բազմավէպ», Վենետիկ, 1914, էջ 41:

51. Գ. ՆԱՀԱՊԵՏԵԱՆ, Ուղղագրութիւնի ազգային մտնեմագրաց, Վենետիկ, 1907, էջ 159-160:

52. Մ. ՕՐՄԱՄԵԱՆ, Ազգապատում, հ. Ա, Բէյրութ, 1959, էջ 274:

53. Վարդ Մաշտոցի, էջ 11-12:

54. Նոյն տեղում, էջ 191:

55. Հ. ՄԱՆԱՆԴԵԱՆ, Երկեր, հ. Բ, 1978, էջ 260:

Հ. Աճառեանը նոյնպէս համոզուած է, որ Սահակը եւ Մեսրոպը խնդրեցին թագաւորից մի քանի մատաղ մանուկներ յանձնել՝ նորագիւտ գրերը նրանց վրայ փորձելու համար: Երբ տեսան, որ նրանցից շատերը կարողացան սովորել, Սահակը, իբրեւ հայրապետ Հայոց, շնորհեց Մեսրոպին վարդապետութեան (այսինքն՝ ուսուցչական) մեծ աստիճանը եւ հրաման արեց, որ Հայաստանի ամէն կողմերը նոյն տառերը տարածի եւ բոլորին կրթի այդ տառերի ուսման մէջ:

«Այսպիսով, Մեսրոպը դարձաւ Հայոց առաջին վարդապետը եւ Դանիէլեան գրերը ընդհանուր ընդունուեցան մեր մէջ»⁵⁶ աւարտում է իր խօսքը Հ. Աճառեանը: «Հայոց գրերը» իր գլխաւոր աշխատութեան մէջ մի ամբողջ գլուխ է նուիրում Դանիէլեան գրերին եւ սկսում այսպէս. «Հինգերորդ այբուբենը, որ պատմական վկայութեամբ գործածել են Հայերը նախորդ այբուբենների (Հաթեան գրեր, Խալդեան բեւեռագրեր, այծագիր եւ պատկերագիր, նշանագիր) խափանումից յետոյ, Դանիէլեան այբուբենն է»: Այս գլխում հեղինակն զբաղւում է «միայն այն հարցերի քննութեամբ, որոնք վերաբերում են նոյն տառերի ներքին կազմութեան»⁵⁷: Եզրակացութիւն՝ «Աներկբայ է ուրեմն, որ Հայոց այդ հին այբուբենը Դանիէլեան գիրն է, որ յետոյ Հաբելի եւ Վահրիճի ձեռքով Հայաստան բերուեց, երկու տարի գործադրութեան դրուեց եւ յետոյ խափանուեց»⁵⁸:

Վերջնական եզրակացութիւնը. «Դանիէլեան գրերը հայերէն չէին եւ Հայերից երբեք գործածուած էլ չէին, այլ կորած հին սեմական մի ազգի այբուբեն, որ Մեսրոպը միայն հասկանալով՝ երեսի վրայ թողեց: Եւ այս բանը ցոյց է տալիս Կորինի համառօտ, բայց զօրեղ վկայութիւնը. «Մանաւանդ զի եւ նշանագիրքն իսկ յայլոց դպրութեանց...»: Միեւնոյն ժամանակ նաեւ Խորենացու ասածը «մուրացածոյիւն այնուիկ զծագրութեամբ», այսինքն օտարից մուրացուած եւ երբեք հայ ազգի սեփականութիւն չեղած: Դանիէլ ասորի եպիսկոպոս... կարծելով թէ հայ լեզուի այբուբենն է, յայտնեց Վռամ-շապուհին, որով պատճառ եղաւ սուտ լուրի տարածուելն Հայոց մէջ»⁵⁹:

Նոյն տեսակէտին է Գ. Սեւակը: Դանիէլեան նշանագրերով սովորեցնելով երկու տարի՝ «Մեսրոպին շնորհւում է վարդապետական աստիճան՝ նա ճանաչուում է առաջին հայ ուսուցիչ հայկական դպրոցում»⁶⁰: Իսկ երբ Մեսրոպը Միջագետքում «վերջնականապէս

56. Հ. ԱճԱՌԵԱՆ, Հայոց գրերը, էջ 99:

57. Նոյն տեղում, էջ 431:

58. Նոյն տեղում, էջ 436:

59. Նոյն տեղում, էջ 455:

60. Գ. ՍԵՒԱԿ, Մեսրոպ Մաշտոց, Հայկական գրերի ու մատենագրութեան սկզբնաւորումը, Երեւան, 1962, էջ 23, 25:

պարզում է հայ լեզուի հնչիւնական (հնչոյթային) համակարգը... եւ յանգում այն հետեւութեան, որ հարկաւոր է ստեղծել նոր ինքնուրոյն այբուբեն... ի հարկէ եւ անշուշտ նկատի է ունենում Դանիէլեան գրերը, որոնցով զբաղուել էր հայրենիքում եւ սովորեցրել իր առաջին աշակերտներին»⁶¹: Բանն այն է, որ Մաշտոցը «երկու տարի իր ձեռքը եւ աչքը այդ հայկական գրերին» ընտելացնելուց չէր կարող լրիւ հրաժարուել գրերի այդ ոճից, Դանիէլեան նշանագրերի տառապատկերներից»⁶²: Գ. Սեւակը շատ հանգիստ Դանիէլի անունը դնում է Սահակի, Մեսրոպի անունների փոխարէն, երբեմն նոյնիսկ նրանցից էլ առաջ: «Հարաւսեմական գրերը բնականաբար կարող էին ծանօթ չլինել ոչ միայն Սահակին ու Մեսրոպին, այլեւ Դանիէլին», կամ «եւ Դանիէլը, եւ Վռամշապուհը, Սահակն ու Մեսրոպը, այլեւ Վռամշապուհի յատուկ պատուիրակ Վահրիճը...»⁶³:

Պատմաբան Ա. Աբրահամեանի կարծիքով Վռամշապուհ թագաւորը Սահակ կաթողիկոսին եւ Մաշտոցին «յայտնում է, թէ ինքը տեղեկութիւն ունի, որ Աղձնիքի Արզն քաղաքի Դանիէլ եպիսկոպոսն ունի հայերէն գրեր»: Գրերը բերելուց յետոյ «Մաշտոցը դպրոց է բաց անում, աշակերտներ հաւաքում եւ սկսում պարապել Դանիէլեան այս գրերով: Սակայն որոշ ժամանակ այդ տառերով պարապելուց յետոյ տեսնում է, որ նրանք մեծ թերութիւններ ունեն...»:

Այբուբենի այս պակասը լրացնելու նպատակով Մաշտոցը, Սահակի յանձնարարութեամբ, մի խումբ աշակերտների ուղեկցութեամբ մեկնում է Միջագետք... (եւ) տեղացի գիտնականների օգնութեամբ, զբաղւում է այբուբենի ձեւաւորումով: Գրերը ձեւաւորել է տալիս Սամուսատ քաղաքում (Եփրատի վրայ) Հռոփանոս անունով մի գեղագրի»⁶⁴:

Այնուամենայնիւ Հայոց գիրն ստեղծելիս «Մաշտոցն օգտագործե՞լ է Դանիէլեան գրերը, թէ ոչ... - Հարցնում է Ա. Աբրահամեանը եւ աներբայօրէն պատասխանում»:

Մենք պաշտպանում ենք այն կարծիքը, որ Մաշտոցն օգտագործել է Դանիէլեան գրերը»⁶⁵:

Իսկ է. Աղայեանը չարիք է համարում Դանիէլեան գրերը, «որոնք աւելի քան 1500 տարի է արդէն գայթակղութեան քար են դարձել բոլոր նրանց համար, ովքեր զբաղուել են հայկական գրի ու գրականութեան հարցով. Դանիէլեան գրերը չարիք դարձան թէ՛

61. Նոյն տեղում, էջ 52:

62. Նոյն տեղում, էջ 52:

63. Նոյն տեղում, էջ 51-52:

64. Ա. ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆ, Հայոց գիր եւ գրչութիւն, Երեւան, 1973, էջ 43:

65. Նոյն տեղում, էջ 49: Հմմտ. նոյնի Նախամաշտոցեան հայ մատենագրութիւնը եւ Դանիէլեան գրերը, ՊՔՀ, 1963, 4, էջ 131-144:

պատմիչների, եւ թէ՛ նոր ժամանակների հայագէտների համար: Բանի-քանի պատմիչներ ու հայագէտներ են գրել Դանիէլեան գրերի մասին (ու դեռ որքան են գրելու) եւ ինչ կարծիքներ ասես, որ չեն յայտնել»⁸⁶: Միւս կողմից, տասը տարի անց նա Դանիէլեան գրերի մասին գրում է. «Կորիւնի այս փոքրիկ հատուածում («Դանիէլեան գրերին նուիրուած - Ա.Մ.») թէեւ շատ համառօտ, բայց միանգամայն պարզ ու որոշակի, գործողութիւնների բնական, աւելի ճիշտ պատմական յաջորդականութեան ու տրամաբանական հետեւողականութեամբ պատմւում է «Դանիէլեան նշանագրերի մասին»: Այսինքն. «Առանձին ուշադրութեան է արժանի այդ պատմութեան այն մասը, որ վերաբերում է Դանիէլեան նշանագրերն ստանալուց յետոյ Մեսրոպի գործունէութեանը... յանկարծազիւտ ուղածն առնելով, Սահակն ու Մեսրոպը Թագաւորից խնդրեցին «մատաղահաս մանուկներ»: Երբ մանուկները սովորում էին նշանագրերը, նրանց ուղարկում էին զանազան վայրեր, իսկ ինքը Մեսրոպը շարունակում էր իր ուսուցչական գործը, ասել է թէ՛ երիտասարդների նոր խումբ էր հաւաքում ու սովորեցնում, որի համար էլ արժանանում է վարդապետի, այսինքն՝ ուսուցչի կոչման: Այստեղ կարեւորն այն է, որ Մեսրոպը, ինչպէս եւ Սահակը՝ ստանալով Դանիէլեան նշանագրերը, իրենց առաջին գործը համարեցին պատանիներին սովորեցնել այդ գրերը»⁸⁷:

Բանից պարզւում է՝ երկու երկար տարի ամբողջ Հայաստանում միայն Դանիէլեան գրերն էին սովորում առանց մի հայերէն բառ գրելու, որ իմանան, թէ գրերն հայերէն չեն:

Հ. Պողոս Անանեանը «Ապա առեալ» եւ «Յայնժամ վաղվաղակի» հատուածների տեղափոխութիւնները չի ընդունում, չնայած հակուած

86. Է. ԱՂԱՅԵԱՆ, Նախամաշտոցեամ հայ գրի ու գրականութեամ, Մեսրոպեամ այր-ուրբնի եւ յարակից հարցերի մասին, Երեւան. 1977, էջ 224-227:

87. Է. ԱՂԱՅԵԱՆ, Մեսրոպ Մաշտոց, Երեւան, 1988, էջ 29-31: Այս դէպքում, էլ ինչու են չարիք, երբ գրերով սովորեցնում, աշակերտներ են՝ հասցնում՝ գաւառներն ուղարկում, իսկ Մեսրոպն ստանում է ուսուցչի կոչում: Բանն այն է, բացատրում է Է. Աղայեանը, «ուրախացան, որ այդպէս հեշտ լուծուեց խնդիրը եւ, բնականաբար, առաջին հերթին՝ հոգ տարան մի խումբ երիտասարդների այդ նշանագրերը սովորեցնելու մասին: Սա Մեսրոպի, (նաեւ Սահակի) առաջնահերթ խնդիրն էր: Հենց այս հանգամանքով էլ բացատրւում է այն, թէ ինչու Մեսրոպը, Սահակը եւ նրանց աշակերտները անմիջապէս չհասկացան, որ ստացուած նշանագրերը հայերէնի տառեր չեն... ամբողջ Թիւրիմացութեան պատճառն այն էր, որ նրանք հաստացել էին ասորի եպիսկոպոս Դանիէլին, որ ինքն էլ այդ համոզմունքին է եղել, եւ այդ նշանագրերը ընդունեցին իրրեւ հայերէն գրեր, առանց որեւէ վերապահութեան: Այդ անվերապահ հաստուն էլ ահա տեղ չթողեց կասկածելու եւ թէկուզ փորձի համար գործադրելու, այսինքն՝ ինչ որ բաներ գրելու միջոցով ստուգելու այդ նշանագրերի պիտանիութիւնը հայերէն գրելու համար» (էջ 31-32):

է «որ Ակիւնեանի երկու փոփոխութիւններն ալ տրամաբանական կը թուին եւ դիւրաւ կը լուծեն երկու հարցերն ալ... նախ՝ Դանիէլեան գրերու փորձի ժամանակի տեսակէտը, եւ երկրորդ՝ Մարերու կողմերուն քարոզութեան ժամանակը»: Վերջին հարցի մասին նոյնիսկ արդարացի զարմանք է յայտնում. «տարօրինակ է անշուշտ թագաւորին ցոյց տուած փոյթը անմիջապէս Մարաց կողմերէն սկսել տալու... ինչ որ Կորիւնի բնագրին համաձայն, յաջորդաբար տեղի պիտի ունենայ»⁶⁸ եւ փնտռում է փաստարկումներ:

Նախընտրելի էր այստեղ եւս Հայր Անանեանի հետեւեալ կարծիքը. «Թէեւ անկարելի չէ Ակիւնեանի ենթադրութիւնները, սակայն շատ բարդ են ընդունելի ըլլալու համար»⁶⁹:

Դանիէլեան գրերի մասին այլ կարծիքի է Ա. Մարտիրոսեանը: Նա սղում է Կորիւնի բնագրից Դանիէլեան գրերի մասին պատմութիւնը «Ապա առեալ» հատուածի հետ, այսպիսի պատճառաբանութեամբ. «Դանիէլեան պատումը ժամանակագրօրէն դուրս է իրադարձութիւններից: Դէպքերը տեղի են ունենում Վռամշապուհի Ծրդ տարում, իսկ Վռամշապուհի Ծրդ տարում Կորիւնը դնում է Մաշտոցի գիւտը: Դանիէլեան ամբողջ հատուածը բնագրում եւ վերջից, եւ սկզբից շարակցական եզրեր չունի: Այն զարմանալիօրէն անդէմ է ու անորոշ եւ հակասում է Կորիւնի ոճին: Այն ոչ մի կերպ չի առնչուում Հայոց գրի ստեղծման հետ, եւ մի անգամ պատմելուց յետոյ Կորիւնը լռում է այլեւս թողնելով տարակոյսի մէջ»⁷⁰:

Նախ այսպիսի կարծիքի մենք հանդիպեցինք մեր ուսումնասիրութեան սկզբում, որ յայտնել էր Ն. Ակիւնեանը դեռեւս 1935 թ., բայց ոչ թէ Դանիէլեան գրերի ողջ պատմութեան, այլ նրա «Ապա առեալ» հատուածի մասին, որի տեղափոխութեամբ էլ լուծում է այդ անյարիրութիւնը եւ ոչինչ չի «սղում»: Իսկ ամբողջ Դանիէլեան պատումը ոչ «զարմանալի անդէմ ու անորոշ» է ոչ էլ «հակասում է Կորիւնի ոճին»:

Մեր ուսումնասիրութիւնը հաստատում է «Ապա առեալ»ի Ակիւնեանի տեղափոխութեան ճշմարտացիութիւնը, որը կապւում է նաեւ կից թերթի տեղափոխութեան հետ: Դանիէլեան գրերի պատմութիւնը զբաղեցնում է մեր վերականգնած Կորիւնի Մատեանի Գ պրակի վերջին թերթն ու նախավերջին թերթի բ էջը, իսկ «Ապա առեալ»ը Ե պրակի ա թերթը, որոնց սղումը հնարաւոր չէ:

Ինչ վերաբերում է Դանիէլեան գրերի Հայոց գրերի ստեղծման հետ չառնչուելուն, այդ անմիջապէս երեւում է «Ապա առեալ»ի

68. Պ. ԱՆԱՆԵԱՆ, Վաթ Ե. Մարտիկ Մաշտոցի, Վեհապիկ, 1964, էջ 73, 153:

69. Նոյն տեղում, էջ 66:

70. Ա. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ, Մաշտոց, Երեւան, 1982, էջ 194:

տեղափոխութեամբ, եւ խորենացու վկայութեամբ, որը ճշգրտօրէն ձեւակերպել է Մ. Աբեղեանը, գրելով, որ. «Մաշտոցը Դանիէլեան գրերը մի կողմ է թողել եւ ուրիշ սխտեմով նոր տառեր է յօրինել»⁷¹: «Տարակոյսի մէջ» թողնում է Ա. Մարտիրոսեանի կարծիքը, ըստ որի Դանիէլեան գրերի «զարմանալի անդէմ ու անորոշ» եւ «Կորիւնի ոճին» հակասող պատմութեան հեղինակը՝ Կորիւնն է. («պատմողը նոյն հեղինակն է»): Մէկ այլ դէպքում՝ «Կորիւնի բնագրում Դանիէլեան հատուածն անյարիր է, բայց ոչ օտար: Այն յօրինեալ է հենց իր Կորիւնի կողմից, կամ նրանից առաջ, եւ ընդգրկուել է Կորիւնի պատմութեան մէջ «ի նշանաւոր գիտական քաղելով»⁷²: Այստեղ արդէն հեղինակն ուրիշ է եւ եզրակացութիւնը՝ տարակուսելի:

Դանիէլեան գրերի մասին բերուած կարծիքների պատճառի մեծ մասը, ինչպէս վերեւում ասացինք, ընկնում է խախտուած թղթի վըրայ: Մատենագրութեան ու բանասիրութեան մէջ Դանիէլեան գրերի մասին եղած ամէն մի դրական խօսք թիւրիմացութեան հետեւանք է, ում գրչի տակից էլ դրանք դուրս եկած լինի: Այդ գիտնականները Մեսրոպ Մաշտոցի ստեղծած գրերին, նրանց փորձարկմանը, դպրոցների բացմանն ու դասաւանդման տեւողութեան վերաբերուող իրողութիւնները վերագրում են Դանիէլին, եւ նրա գիրն էլ հիմք են համարում Մաշտոցեան գրերին, եւ անկախ իրենց կամքից մեղանշում ճշմարիտ պատմութեան առաջ:

Ինչ է տալիս հայագիտութեանը, մասնաւորապէս՝ մեսրոպագիտութիւնը Կորիւնի «Վարք Մաշտոցի» երկի սոյն թիւրիմացութեան վերացումը, խախտուած թղթի՝ բուն տեղում վերահաստատումը:

Վերականգնում է Մեսրոպ Մաշտոցին եւ Հայոց գրերին նուիրուած Կորիւնի պատմութեան հեղինակային շարադրանքը երեք հատուածներում:

Առաջին դրուագում վերացւում է Հայոց գրերի գիտի ստեղծման ճանապարհին հանդիպած Դանիէլեան գրերի մասին Պատմութեան երկու հատուածների միջեւ պատահականօրէն ստեղծուած զօրեղ խոչընդոտ հատուածը: Դարեր շարունակ անկասկածելի թուալով, հատուածը խախտել էր Կորիւնի Ոսկեղենիկ Մատենի պատմական տրամաբանութիւնը եւ պատճառ դարձել Դանիէլեան գրերին ոչնչով չհիմնաւորուած զօրութիւն հաղորդելուն, նրան վերագրուել յաւերժական գոյութեան միսիա: Մեսրոպ Մաշտոցի սեփական գիտի՝ Հայոց գրերի ստեղծման հնագրական հիմք է համըրուել եւ մեսրոպեան

71. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, էջ 17:

72. Ա. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ, Ա-Ք տառերը, Հայկական Սովետական հանրագիտարան, Կ. 1-12, Երեւան, 1974-1986:

36 գրերից՝ 29ի արարիչ, իսկական արարիչին թողնելով միայն 7 ձայնաւորներով լրացնելու «պատիւը»:

Շուրջ հազար հինգ հարիւր տարի պղտորուել են Մեսրոպ Մաշտոցի հանճարեղ գիւտի յստակ, ազգային ակունքները, եւ որոշ ուսումնասիրողների աշխատութիւններում՝ Մեսրոպի հետ կիսել Հայոց գրի եւ դպրութեան սկզբնաւորման մեծագործութեան դափնիները: Դանիէլի նշանագրերով՝ սկիզբ են դնում հայ դպրութեան: Աւելին, որոշ ուսումնասիրութիւններում Դանիէլեան գրերը համարուել են Հայոց հին գրեր եւ դարձել նախամաշտոցեան գիր ու գրականութիւն ունենալու տեսութեան ամուր յենարան: Իսկ ըստ վերականգնած բնագրի, որտեղ վերջանում է Դանիէլեան գրերի մասին Կորիւնի Պատմութիւնը, այնտեղ վերջանում է Դանիէլեան գրերի կեանքը, նրանց միսիան:

Դանիէլեան գրերը Միջագետքից հասնում են Վաղարշապատ եւ մի օրում մերկացւում ու դէն շարտւում որպէս ոչ հայկական գրեր, Հայոց լեզուին անտեղեակ մարդու սարքած կիսատ պռատ ալուրբն, որը քաղուել է գործածութիւնից դուրս եկած յունական հին տառերով գրուած մատեաններից: Այդ կեղծիքին այլեւս չեն անդրադարձել ո՛չ թագաւոր Վռամշապուհը, ո՛չ Սահակը, ո՛չ Մաշտոցը: Ուստի դրանից յետոյ Հայոց մեծերի «դարձեալ երկրորդ անգամ նոյն հոգսի մէջ ընկնելը», Հայոց գրերի մասին հոգալը կրկին անգամ նշանակում է, որ լրիւ մերժել, ձեռ են քաշել դանիէլեան գրերից, եւ ուրիշ ելք են մտածում: Այս դէպքերը, այսինքն դանիէլեան գրերի բերելը, փորձարկելը, մերժելը եւ Մեսրոպին՝ աշակերտների հետ Միջագետք ուղարկելը տեղի է ունենում Վռամշապուհ թագաւորի հինգերորդ տարում, - գրում է Կորիւնը:

Այս դրուագում լուծուում է Դանիէլեան գրերի առեղծուածը, որն իր հերթին լուծում է բազմաթիւ յարակից հարցեր:

Դանիէլեան գրերի յետագայ գոյութեան անասպելից ազատուելով, բանասէրները ազատուում են նաեւ նրանից ճիւղաւորուած մտացածին դատողութիւններ անելուց, իսկ եղած բոլոր դատողութիւններն ու պատճառաբանութիւնները, որքան էլ չափաւոր կամ ծայրայեղ, սնանկանում են, Հայոց գրի արարչագործութիւնը թողնելով միայն նրա արարչին՝ Մեսրոպ Մաշտոցին:

Դանիէլեան գրերի մոգական զօրութիւնը չէզոքացնելով, մաշտոցեան գրերն ազատուեցին իրենց վզին հարկադրաբար փաթաթուող բազմաթիւ նախատիպերից մէկից, որի համար այնպէս մարտնչում էին մի շարք գիտնականներ:

Այս նախատիպի բախտին են արժանանում նաեւ միւս բոլոր մեծ ու փոքր, ամբողջական ու մասնակի, յայտնի եւ անյայտ նախատիպերը, երբ մենք ուշադիր կարդում ենք Կորիւնին եւ մանրամասն քննում մեսրոպաստեղծ գրերի հնագոյն նմոշները:

Երկրորդ դրուագում, այն թերթը կամ հատուածը, որն իր տեղում խոչընդոտ էր, այստեղ դառնում է մեսրոպեան գրերի ստեղծման եւ գործադրման ճշմարիտ պատմութեան ոսկէ օղակ: Մեսրոպը ինքնաստեղծ գրերով, այբուբենով, հայագիր առաջին մատենանով, նոր ուսմունքի առաջին կրողների՝ գրչութեան արուեստին տիրապետող աշակերտների հետ վարադառնում է քաղաքամայր Վաղարշապատ, նրան արքայական ընդունելութիւն է ցոյց տրուում, եւ օրեր ու շաբաթներ տօնախմբութիւններ են կատարուում: Ապա, նշանագրերը ստանալով, Թագաւորն ու կաթողիկոսը, Մեսրոպի հետ փորձում են տեսնելու թէ բաւարա՞ր են արդեօք հայրենի հնչիւնները արտայայտելու համար, կարո՞ղ են նրանցով աշակերտները սովորել: Եւ Մեսրոպը Թագաւորից մանուկներ խնդրելով՝ նրան եւ կաթողիկոսին ապացուցում է, որ Հայոց լեզուի լիակատար այբուբեն է ստեղծել ինքը, որով երեխաները կարողանում են մտկորել: Դրանից յետոյ է, որ Վաւառապուհ Թագաւորը հրամայում է ամէն տեղ նոյն նշանագրերով դպրոցներ բաց անել, իսկ Մեսրոպը երկու տարի դպրոցներ է բաց անում, աշակերտներ է դաստիարակում եւ այդ ամէնի համար ստանում է վարդապետական գեղեցիկ աստիճան, որի հետ, ամենայն հաւանականութեամբ նաեւ Մաշտոց պատուանունը, որպէս ուսուցանող Հայոց: Եւ այնպէս է դաստիարակում իր աշակերտներին, որ այլեւս նման/չեն լինում իրենց ազգակիցներին՝ իմաստանում են եւ տարածուելով տարբեր գաւառների նորաբաց հայագիր դպրոցները՝ սովորեցնում են Մեսրոպեան նշանագիրը:

Փաստօրէն այստեղ մենք վերագտնում ենք Վաղարշապատի առաջին հայագիր մեսրոպաստեղծ դպրոցի երկու տարուայ պատմութիւնը, Մեսրոպի դպրոցական գործունէութեան յաջող սկիզբը:

Երրորդ դրուագը «Յայնժամ վաղվաղակին» նախ պզտեց յանիրաւի զբաղեցրած տեղը եւ, «հրաման առեալ ի Թագաւորէն» գնաց լուսաւորուող չըջաններում իր համապատասխան տեղը, ճիշտ ժամանակին ու յաջորդականութեան՝ Մարաց աշխարհը ներկայացնելու: Բանն այն է, որ գրերի գիւտից երկու տարի անց, եւ աւելի յետոյ, Մեսրոպը նոր միայն գնում է ամէն կողմերը լուսաւորելու եւ սկսում է Գողթան գաւառից: Այստեղ էլ Մաշտոցը հրաման է ստանում Թագաւորից, Սիւնիք անցնելուց առաջ, մտնել Մարաց աշխարհը, ապա Սիւնիք, եւ յաջորդ վայրերը:

Այս բանից յետոյ կրկին երեւում է, որ լուսաւորչական այն մեծ շարժումը, որ ծաւալուել էր ողջ Հայաստանում, եռանդուն դեկավար գործունէութիւն է ծաւալել Հայոց Վաւառապուհ Թագաւորը, նա ոչ միայն նիւթական միջոցներով, այլեւ, խորհրդակցելով Սահակ Պարթեւի եւ Մեսրոպ Մաշտոցի հետ՝ կազմել են գործողութիւնների ծրագիր-դպրոցական, Թարգմանական եւ ընդօրին-

նակութիւնների բնագաւառների համար եւ յաջողութեամբ առաջ տարել⁷³:

Կորիւնի Մատեանի խախտուած թղթի վերատեղադրումից յետոյ Մեսրոպ Մաշտոցին, Հայոց գրին ու դպրութեան սկզբնաւորմանը նուիրուած մատենագրական երկերում եւ հայագիտական բազմապիսի ուսումնասիրութիւններում շօշափուած հարցերը վերանայման, վերազնահատման, ճշգրտման կարիք ունեն: Կան նաեւ հարցեր, որոնք, թուում է, կապ չունեն այս փոփոխութեան հետ: Սակայն այդպէս չէ: Քննենք, օրինակ, Կորիւնի մատեանի վերջին՝ ժամանակագրական հատուածը, որի մասին ընդհանրապէս, եւ նրա վկայութիւնների մասին՝ մասնաւորապէս, տարակարծութիւններ կան:

Հ. Աճառեան «Հայոց գրերը» աշխատութեան Սահակի եւ Մեսրոպի ժամանակագրութեանը նուիրուած գլխում քննում է մատենագրական բոլոր վկայութիւնները, որոնք վերաբերում են Կորիւնի երկում յիշուած ժամանակագրական հարցերին: Կորիւնից բերած տասնմէկ թուական տեղեկութիւններից չորսը կապւում են Դանիէլեան գրերի հետ. «Մեսրոպի ժամանակագրութիւնը ճշտիւ վերականգնելու ժամանակ պէտք է նկատի ունենալ, որ թէ՛ Կորիւնի եւ թէ՛ միւս պատմագիրների մէջ կան մի քանի թուական անճշտութիւններ, որոնք առաջացած են ձեռագրական վրիպակներից եւ խանգարիչ են հանդիսանում գործին... Ուստի անհրաժեշտ ենք համարում այստեղ քննարկել նախ այդ անճշտութիւնները եւ երկրորդ՝ քննադատների խժեռանքները»:

Առաջին թուական անճշտութիւնը Վռամշապուհի Թագաւորութեան հիմնադրոյ տարում Դանիէլեան նշանագրերը Հայաստան բերելն է, երկու տարի փորձարկելուց յետոյ, նոյն հիմնադրոյ տարում Մեսրոպի Միջագետք գնալը:

«Ամէն մի ընթերցողի համար էլ յայտնի է, որ երկու «հիմնադրոյ»ներից մէկը սխալ է: Բանասէրները զանազան բացատրութիւններ են տուել սխալը ուղղելու համար... Ամէնից ճիշտ սրբագրութիւնը առաջարկեց Մալխասեանը... առաջին հիմնադրոյը բառը պէտք է դարձնել երրորդ...»

Մալխասեանից շատ յետոյ, բայց անկախաբար նոյնը մտածեցի նաեւ ես, – շարունակում է Հ. Աճառեանը, – եւ գրեցի այդ մասին... Սխալը բացատրել եմ հետեւեալ ձեւով: Կորիւնի ձեռագրում գրուած է եղել Երդ (համառոտագրուած եւ առաջին տառի վրայ պատիւ դրած), որ բնականաբար պիտի կարդացուէր «երրորդ»: Մի խեղճ

73. Ուստի արժանի է, որ Հայ Ժողովրդի ճակատագրական պահը տնօրինող երեք իշխանութիւնների՝ մարմնաւոր, հոգեւոր եւ մտաւոր առաջնորդների արձանը միասին կանգնեցնել Վաղարշապատում:

գրիչ վրան պատիւ դրած Ե-ը, թուանշան համարելով, կարգացել է «հիմնգերոդ»... Ուրեմն եզրակացնում եմ, որ դանիէլեան գրերը Հայաստան ուղարկուեցին Վաւապուհի երրորդ տարին, փորձը եղաւ երկու տարի Մեսրոպը Միջագետք գնաց Վաւապուհի հիմնգերոդ տարին, մի տարի մնաց Եդեսիա եւ Սամուսատ, վերադարձաւ Հայաստան Վաւապուհի վեցերորդ տարին»⁷⁴:

Ուստի տուած թղթի տեղադրումը սրբագրում է Ս. Մալխասեանի եւ Հ. Աճառեանի սոյն սրբագրութիւնները, երկու հիմնգերոդ-ները թողնելով անխախտ. Դանիէլեան գրերը Հայաստան են հասցունել Վաւապուհի Հինգերորդ տարում, փորձարկուել են եւ նոյն Հինգերորդ տարում Մեսրոպը գնացել է Միջագետք եւ վերադարձել յաւորդ՝ Վաւապուհի վեցերորդ տարում:

Յաջորդ «թուական անճշտութիւնը դարձեալ Կորիւնին է պատկանում. Կորիւնը մանրամասն հաշուարկելով Մեսրոպի կեանքը, գտնում է, որ նրա մահը եղել է 439 թուականին, իսկ դպրութեան սկիզբը 35 տարի առաջ, այն է՝ 404: Իսկ նոյն տեղեկութեան վերջին մասում ասում է. թէ դպրութեան սկիզբը Հազկերտի ութերորդ տարում է: Հազկերտ Ա. նստաւ 399 թուականին, ուստի նրա ութերորդ տարին լինում է 406, երկու տարի տարբեր նախորդէր: Այս երկուսից մէկը սխալ է, բայց որովհետեւ առաջին մասում հաշիւը շատ մանրամասն//է եւ ճիշտ համաձայն Սասանեան պատմութեան, ուստի կարելի չէ սխալ համարել: Սխալը երկրորդն է:

Մարկվարտը եւ Նորայրը (Բիւզանդացին - Ա.Մ.) ուղղում են այս ութերորդը: Մարկվարտը («Պատմութիւն հայ նշանադրերու», էջ 57) դարձնում է Ե (Հինգերորդ), որով գրերի գիւտի թուականը լինում է 402/3, իսկ Նորայրը ութերորդը դարձնում է վեցերորդ, որով գրերի գիւտը դառնում է ճիշտ 404:

Օրմանեանը... ընդունում է Կորիւնի առաջին թուականը (404) իբրեւ Դանիէլեան գրերի գիւտի թուական, իսկ երկրորդը՝ 406 (ան-

74. Հ. ԱճԱՌԵԱՆ, Հայոց գրերը, էջ 357-360:

Կորիւնի ձեռագրում «երրորդը» «Յրդ» ձեռով չէր գրուի, քանի որ Հինգերորդ դարում եւ նրանից շատ յետոյ պատուազրուում էին միայն տէրունական բառերը եւ թուականները: Առաջին շարքային պատուազրութիւնը հանդիպում է իններորդ դարում, Արուհի տաճարի 887 թ. վիմարձանազրութեան մէջ, ուր թիւն վերջածանցը գրուած է թի ձեռով (Գ. ՅՈՎՍԵՓԵԱՆ, Գրչութեան արուեստը հիմ Հայոց մէջ, մասն Գ., Քարտէզ Հայ հմագրութեան, Վաղարշապատ, 1918, էջ 12): Եթէ Երդ է գրուած եղել, գրիչը ճիշտ է կարդացել՝ հիմգերոդ: Երրորդ կը գրուէր «Գրդ» ձեռով: Բացի այս՝ գրիչը արտագրելիս գրում է այնպէս, ինչպէս զաղափար օրինակում էր. եթէ Կորիւնի ձեռագրում հիմգերոդ է գրուած, ուրեմն այն դայիս է հեղինակից: Գրութեան արուեստում գնալով պատուազրութիւններն ու համառոտազրութիւնները շատանում են արագազրութեան եւ թուղթ խնայելու պատճառով, այնպէս, որ «Երդ»ը երբեք բաց չէին անի:

փոփոխ պահելով Կորինթի «յուլթերորդ ամէ Յազկերտի») համարում է մեսրոպեան գրերի գիւտի թուականը : Հ. Աճառեանը չի ընդունում այս բացատրութիւնը, որովհետեւ «գրերը գտնուեցան 404ին, Դանիէլեան գրերը՝ 401ին» եւ «կարելի չէ Կորինթի համահաւաք տեղեկութեան առաջին կէսը մի հաշուով դնել, երկրորդ կէսը՝ ուրիշ հաշուով»⁷⁵:

Հ. Աճառեանը կարծում է, «որ գրերի գիւտը եւ դպրութեան սկիզբը ասելով հասկանում է մեսրոպեան գիրը (եւ ոչ Դանիէլեանը) : Դանիէլեան գիրը փոխ ղուրս եկաւ, եւ երկու տարուայ փորձից յետոյ դէն գեցեցին»⁷⁶:

«Այսպիսով մենք կարծում ենք, որ հայ դպրութեան սկիզբը 404 թուականն է, մեսրոպեան գրերի գիւտը Վաւապուհի վեցերորդ տարում (Վաւապուհի զահակալել է 399 թուականին), հետեւաբար Դանիէլեան գրերը Հայաստան են եկել 401 թուականին, այն է՝ Վաւապուհի երրորդ տարին»⁷⁷, եզրակացնում է Հ. Աճառեանը:

Այս բոլորից յետոյ առանձին քննութեան նիւթ է դարձնում Կորինթի «համահաւաք տեղեկութիւն»ը «որի մէջ ոմանք մի քանի ուղղումներ են մտցնում՝ անարդար կերպով»⁷⁸:

Բերենք այդ համահաւաք տեղեկութիւնները՝ քննութեամբ. «Եւ արդ լինի համար ամաց հաւատոց երանելոյն ամբ քառասուն եւ հինգ, եւ ի դպրութենէն Հայոց մինչեւ ցվախճան սրբոյն՝ ամբ երեսուն եւ հինգ, որք համարին այսպէս. Թադաւորեալ Կրմանայ Պարսից արքայի ամս վեց, եւ Յազկերտի ամս քսան եւ մի (եւ Վաւապուհ եւ տասն) եւ յառաջնումն ամի՝ երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վաւապ վախճանեցաւ երանելին:

Եւ արդ առնու համար ամաց սրբոց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի մինչեւ ցառաջին ամն Երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վաւապ, եւ դպրութեան Հայոց յուլթերորդ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»⁷⁹:

Մէջ բերելով հատուածը մաս առ մաս, Հ. Աճառեանը ոմանց առարկելով եւ ոմանց համաձայնելով, հիմնականում ճիշտ է բացատրում, չհաշուած Դանիէլեան գրերի բերման եւ «գործածութեան» տարիները, ինչպէս նաեւ Հայոց դպրութեան սկզբնաւորման երկրորդ անգամ յիշուած տարեթիւը:

Այսպէս. ա) «Համար հաւատոց» ասելով Կորինթը հասկանում է Մեսրոպի կրօնաւորական կեանքի հաշիւը, Մեսրոպի մահը ընդու-

75. Հ. ԱճԱՌԵԱՆ, Հայոց գրերը, էջ 382:

76. Նոյն տեղում, էջ 384:

77. Նոյն տեղում, էջ 385:

78. Նոյն տեղում, էջ 373

79. ԿՈՐԻՆԹ, Վարք Մաշտոցի, էջ 146:

նելով 439 թուականին՝ սրանից հանում է 45 տարին, ստանում է 394 թուական, որը Մեսրոպի ձեռնագրովթեան, հետեւաբար նաեւ արքունական ծառայութեան աւարտման տարին է:

Հայոց դպրութիւնից մինչեւ Մեսրոպի մահը 35 տարի է, ուստի $439 - 35 = 404$ թուական: «Այս է մեսրոպեան գրերի գիտի թուականը: Այս թիւը համապատասխանում է Վռամշապուհի թագաւորութեան 6րդ տարուն, ուրեմն եւ Վռամշապուհը նստել է 399 թուականին: Վռամշապուհի երրորդ տարին Դանիէլեան գրերը բերուել են Հայաստանում, ուրեմն 401 թուականին»⁸⁰, գրում է Հ. Աճառեանը:

Բայց 404 թուականը Վռամշապուհի թագաւորութեան վեցերորդ տարուն չի համապատասխանում, այլ՝ հինգերորդ տարուն. $439 - 35 = 404$, $404 - 5 = 399$: Վեցերորդ տարուն համապատասխանում է 405ը, ($399 + 6 = 405$) եւ այդ տարին Միջագետքից վերադառնալու տարին է, եւ ոչ՝ գրերի գիտի:

Կորինի վկայութեամբ Հաբելը Դանիէլեան գրերը Միջագետքից «առ երկիրն Հայոց ի հինգերորդի ամի թագաւորութեան նորա ի նա հասուցանէր»⁸¹: Այս մտածել է տալիս, որ Դանիէլեան գրերի մասին խօսակցութիւններն ու նախնական գործողութիւնները (թագաւորին հինգերորդ տարուց առաջ, եւ միայն հինգերորդ տարուայ նկղենհինգերորդ տարուց առաջ, եւ միայն հինգերորդ տարուայ նկղենհինգերորդ տարուց հետո) համապատասխանում է 404 թուականին՝ «ի հինգերորդ ամի Վռամշապուհ արքային նոյն Հայոց», Մեսրոպը աշակերտներով գնում է Միջագետք: Այդ նոյն թուականին էլ, այսինքն իր մահից 35 տարի առաջ, ($439 - 35 = 404$) Մեսրոպը ստեղծում է Հայոց գրերը:

Ուրեմն Վռամշապուհ թագաւորի հինգերորդ տարին, որ համապատասխանում է 404 թուականին, Դանիէլեան գրերը Հայաստան հասցնելու, նրանց փորձարկման, ձախողման, Մեսրոպի Միջագետք գնալու եւ Հայոց գրերն ստեղծելու թուականն է:

Մեսրոպը Հայոց այբուբենը կարգաւորելուց յետոյ Սամոսատում Հռոփանոսի հետ յարդարում է Հայոց գրերը, գրատեսակները, ըստեղծում գրչութեան արուեստ, այն սովորեցնում կրտսեր աշակերտներին, Յովհաննէս Եկեղեցացու եւ Յովսէփ Պալնացու հետ թարգ-

80. Հ. ԱճԱՌԵԱՆ, Հայոց գրերը, էջ 373:

81. ԿՈՐԻՆԻ, Վարք Մաշտոցի, էջ 92:

մանում Սողոմոնի առակաները եւ վերադառնում է Հայաստան «ի վեցերորդ ամի Վռամշապուհոյ արքային Հայոց մեծաց»⁸², - ասել է՝ 405 թուականին:

Մեսրոպի հաւատքի տարիները Կորիւնը ներկայացնում է նաեւ ըստ Պարսից թագաւորների գահակալութեան տարիների, որոնցից սկզբի վեց տարիներն ընկնում են Վռամ Կրմանի թագաւորութեան տասը տարիներից (389-399) վերջիններին՝ $399-6=393$: Այս նշանակում է՝ երբ Կրմանը մեռաւ, «Մեսրոպը վեց տարի է, որ ձեռնադրուած էր»⁸³:

Քսան եւ մէկ տարի Յազկերտ Ա (399-420), տասն եւ ութ տարի Վռամ (420-438)՝ $6+21+18=45$: Յազկերտ Բ-ի առաջին տարում՝ 439 թ. մահացաւ երանելին:

Կորիւնը Մեսրոպի հաւատքի տարիների հաշիւը աւելի ամրապնդելու համար այն կրկնում է պատմական այլ տարեթւերով: Եթէ առաջին անգամ Մեսրոպի մահուանից քառասունհինգ տարի առաջ է սկսուել նրա հաւատքի տարիները, այսինքն՝ $439-45=394$ թուականին, ապա յաջորդ պարբերութիւնում «Առնու համար ամաց հաւատոց ի չորրորդում ամէն Կրմանայ արքայի (այսինքն՝ $10-6=4$), մինչեւ ցառալին ամն երկրորդ Յազկերտի որդւոյ Վռամայ»⁸⁴: Կըրմանի գահակալութեան չորրորդ տարին Կորիւնը հաշուել է այսպէս. 389-390 I տարի, 390-391 II տարի, 391-392 III տարի, 392-393 IV տարի, որից միայն 1-2 ամիս էր անցել անշուշտ, երբ Մեսրոպը կրօնաւոր ձեռնադրուեց: Այս 1-2 ամիսը Կորիւնը ի նկատի չառնելով, կըր հաշուով ասում է «չորրորդ»: Կորիւնը սիրում է կըր հաշուել⁸⁵: Ուրեմն Կրմանի չորրորդ (393) տարուց յետոյ սկսած 394ից մինչեւ 439՝ 45 տարի է Մեսրոպի հաւատքի տարիները:

82. Մ. Օրմանեանը գրում է. «402 թուականին էր Յոյն եւ Գոթացի զօրավարներուն բաղնուքը Բիւզանդիոնի մէջ, եւ 403ին Ոսկեբերանի դէմ հապածանքները եւ աքսորները, որով Վռամշապուհի երթաւ ալ 402ին կրնանք դնել, եւ 403էն ետքին չեն կրնար յապաղել Միջագետքէ դառնալը, այնպէս որ ուղեւորութենէ նոր դառնալու առիթով տուած կ'ըլլայ Հաբէլի եւ Դանիէլի մասին տեղեկութիւնները» (Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Ազգապատում, էջ 270-271):

Յերաւի, 403 թուականի վերջերին պէտք էր Վահրիճը գնար Հաբէլի մօտ, որպէսզի վերջիններս 404 թուականի սկզբներին, այսինքն Վռամշապուհ թագաւորի հինգերորդ տարում Դանիէլեան զբերը հասցնէին Հայաստան, ինչպէս վկայում է Կորիւնը:

83. ԿՈՐԻՒՆ, Վարժ Մաշտոցի, էջ 98:

84. ԿՈՐԻՒՆ, Վարժ Մաշտոցի, էջ 148:

85. «Օրինակ, - շարունակում է Հ. Աճառեանը, - Սահակը մեռել էր Նաւասարդի 30ին, Մեհեկանի 13ին, միջոցը անում է 5 ամիս 10 օր, բայց Կորիւնը դնում է կըր թւով 6 ամիս, աւելի հաշուելով 20 օր: Այստեղ էլ նոյնն է»: (Հայոց գրերը, էջ 375):

Վերջին վկայութիւնը կրկին Հայոց դպրութեան սկզբնաւորմանն է վերաբերուում. «Եւ դպրութիւնն Հայոց յութեորդէ ամէ Յազկերտի առեալ սկիզբն»: Զ. Աճառեանը համոզուած է, որ «Կորիւնի. այս մի թուականը, իրօք, պէտք է Նորայրի հետ սրբագրել՝ վեցերորդ»⁸⁶: Նախ, եթէ ուզում են Հայոց դպրութեան սկիզբ 404 թուականը ստանալ, Մարկվարտի նման (տե՛ս վերը) ութերորդը թող սրբագրեն հիմնադրորդ (399 + 5 = 404): Եւ երկրորդ, ինչի՞ հիման վրայ են ութը հիմն գ կամ վեց դարձնում:

Յազկերտի թագաւորութեան ութերորդ տարին պէտք է մնայ անխախտ: Այդ տարին համապատասխանում է 407 թուականին:

Մեսրոպը Վռամշապուհի հինգերորդ տարում ստեղծեց Հայոց գիրը, որ Կորիւնն համարում է Հայ դպրութեան սկիզբ՝ այդ 404 թուականն էր: Հայոց թագաւորի վեցերորդ տարում Միջագետքից վերադարձաւ Հայրենիք - 405 թուական, 406-407 թուականներին, երկու տարի Վաղարշապատում եւ Հայաստանի այլեայլ կողմերում դպրոցներ բացուեցին, ուր վարում էին մեսրոպաստեղծ գրերով, որի համար Մեսրոպը վարդապետական գեղեցիկ աստիճանի հասաւ, իսկ աշակերտները այնպէս հանգամանօրէն խորամուկ եղան օրէնքների մէջ, որ «մինչեւ անգամ դուրս եկան իրենց ազգակցութիւնից, այսինքն այլեւս նման չէին իրենց բնիկ ազգակիցներուն»⁸⁷: Այս ամէնը տեւեց երկու տարի, եւ 407 թուականին, Յազկերտի ութերորդ տարում, Մեսրոպն ու Սահակը «Աստուածային գործի մշակութիւնն անելով՝ սկսեցին աւետարանական արուեստը - թարգմանել, գրել եւ սովորեցնել, մանաւանդ որ աչքի առաջ ունէին Տիրոջ տուած բարձր հրամանները, աւանդուած աստուածային բարձր պատգամները, որ տրուել էին Երանելի Մովսէսին բոլոր եղած բաների մասին - մատենանի մէջ գրել գալիք յաւիտենականութեանը պահելու համար:

Ուստի եւ մեր երանելի Հայրերը (Սահակն ու Մեսրոպը) թոյլտուութիւն ստանալով՝ իրենց մշակութիւնը յուսալից ջանքով դարձրին երեւելի եւ արդիւնաբեր ըստ աւետարանին:

Այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձաւ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հաւասարակիցների ձեռքով յանկարծ, մի անգամից՝ եկան հասան, հայաբարբառ հայերէնախօս դարձան օրէնդուսոյց Մովսէսը՝ մարգարէական դասի հետ, եւ առաջադէմ Պօղոսը՝ բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցոյց աւետարանի հետ միասին...: Իսկ երբ իրերի հաստատութիւնը փորձեցին, ապա՝ աւելի համարձակ ու աւելի շատ էին ժողովում նորագիւտ ուսման համար աշակերտներ՝ սովորեցնելու,

86. Զ. ԱճԱՌԵԱՆ, Հայոց գրիքը, էջ 376:

87. ԿՈՐԻՒՆ, Վարք Մաշտոցի, էջ 103:

կրթելու եւ անգէտ մարդկանց քարոզելու համար պատրաստելու...»⁸⁸։ Փորձնական երկամեայ շրջանն անցնելուց յետոյ ուսուցումը, կըրթութիւնը, թարգմանութիւնը, քարոզչութիւնը՝ այսինքն հայ դպրութիւնը ծաւալուած էր Հայաստանում՝ լայնութեամբ եւ խորութեամբ, բոլոր ձգտում էին գիտութեան, սկսուել էր զանգուածային մի շարժում, երբ «երանելի եւ ցանկալի Հայաստան աշխարհը սքանչելի էր դարձել», ուր մինչ այդ անհասկանալի Սուրբ գիրքը դառնում էր հայաբարբառ հայերէնախօս...

Գիրը դպրութեան սկիզբ է։ Բայց ամէն գրով դպրութիւն չի ստեղծուել, մատենադրութիւն չի ստեղծուել⁸⁹։ Մեսրոպեան գիրը գերազանց քննութիւն բռնեց թէ՛ մայր վարժարանում, թէ՛ Հայաստանի տարբեր կողմերում ու տարբեր խօսուածք ունեցող բնակավայրերի նորաբաց հայագիր դպրոցներում։ Դրանում համոզուեցին եւ կաթողիկոս Սահակ Պարթեւը, եւ Հայոց թագաւոր Վռամշապուհը, դրանում համոզուեցին աւագ եւ նորուստ աշակերտները, որոնց հետ եւ ծաւալուեց համազգային, համընդհանուր գրական շարժում։ Նորաբաց դպրոցներում եւ գրչութեան կենտրոններում թարգմանում, ընդօրինակում, սովորում եւ սովորեցնում էին նորակերտ հայ գրերով, նորաստեղծ հայ գրականութեամբ։ Սկիզբ է առնում հայ դպրութիւնը։

(Շար. 2 եւ վերջ)

Ա. Ս. ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ

88. ԿՈՐԻԻՆ, Վարդ Մաշտոցի, էջ 103, 105, 107։

89. Լ. ԽԱՅԻԿԵԱՆ, Նախամեսրոպեան գրերի հարցը եւ հմայագրերը, «Պատմաբանասիրական Հանդէս», թիւ 4, Երեւան, 1963, էջ 146։

Résumé

DE LA CONFUSION TEXTUELLE EN LA LITTÉRATURE
ET LA PHILOLOGIE ARMÉNIENNE, CRÉÉE PAR
LE DÉPLACEMENT D'UN FEUILLET DANS LE MANUSCRIT
DE KORIUN VARDAPET

A. S. MATHEVOSSIAN

Koriun Vard. nous parle de l'alphabet Danielien. Łazar P'arbec'i nous en parle aussi pris du texte de Koriun quand s'était déjà créée la confusion textuelle par le déplacement du feuillet du manuscrit du texte de Koriun. Nous en avons déjà parlé dans le premier article. Quant à Movsès Xorenac'i, il nous donne les mêmes détails avec précision mais indépendamment du texte de Koriun et en insistant notamment sur l'insuffisance des lettres de l'Alphabet Danielien, et affirmant au contraire le côté divin de l'invention des 36 lettres de l'alphabet arménien. Dans le texte de Movsès Xorenac'i ainsi que dans le texte authentique de Koriun Vard., l'invention des lettres de l'alphabet arménien par Mesrovp Mašdoc', a une origine divine et est un phénomène exceptionnel, tandis que dans le texte du feuillet déplacé, ainsi que chez tous les auteurs qui y puisent leur source, le même mérite et le même phénomène divin sont attribués aux lettres de l'alphabet Danielien.

Sur le fait historique de l'invention de l'alphabet arménien, une multitude d'auteurs, entre autres Stepanos Asotik et Samuel Anec'i, sont sous l'influence de Łazar P'arbec'i, d'où l'auteur conclue que le déplacement du feuillet du texte de Koriun Vardapet, doit avoir eu lieu avant 470 et après 450.

Successivement les arménistes soit étrangers que nationaux ont été induits dans l'erreur créée par la confusion du texte et ont considéré Mesrovp Mašdoc' non comme un créateur mais celui qui a tout simplement complété l'alphabet Danielien. L'auteur de l'article affirme fermement que tous ces arménistes ont péché contre la vérité historique, et que réajustant la place précise du feuillet du texte de Koriun Vard., le mérite et la valeur historique de l'invention de l'alphabet arménien retombe entièrement sur la personne de Mesrovp Mašdoc', car l'alphabet Danielien a été rejeté pour son insuffisance et son imperfection. L'auteur nous démontre entre autres par les données chronologiques, la date précise de l'invention de l'alphabet arménien, c'est à dire en 404 p.C.